

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

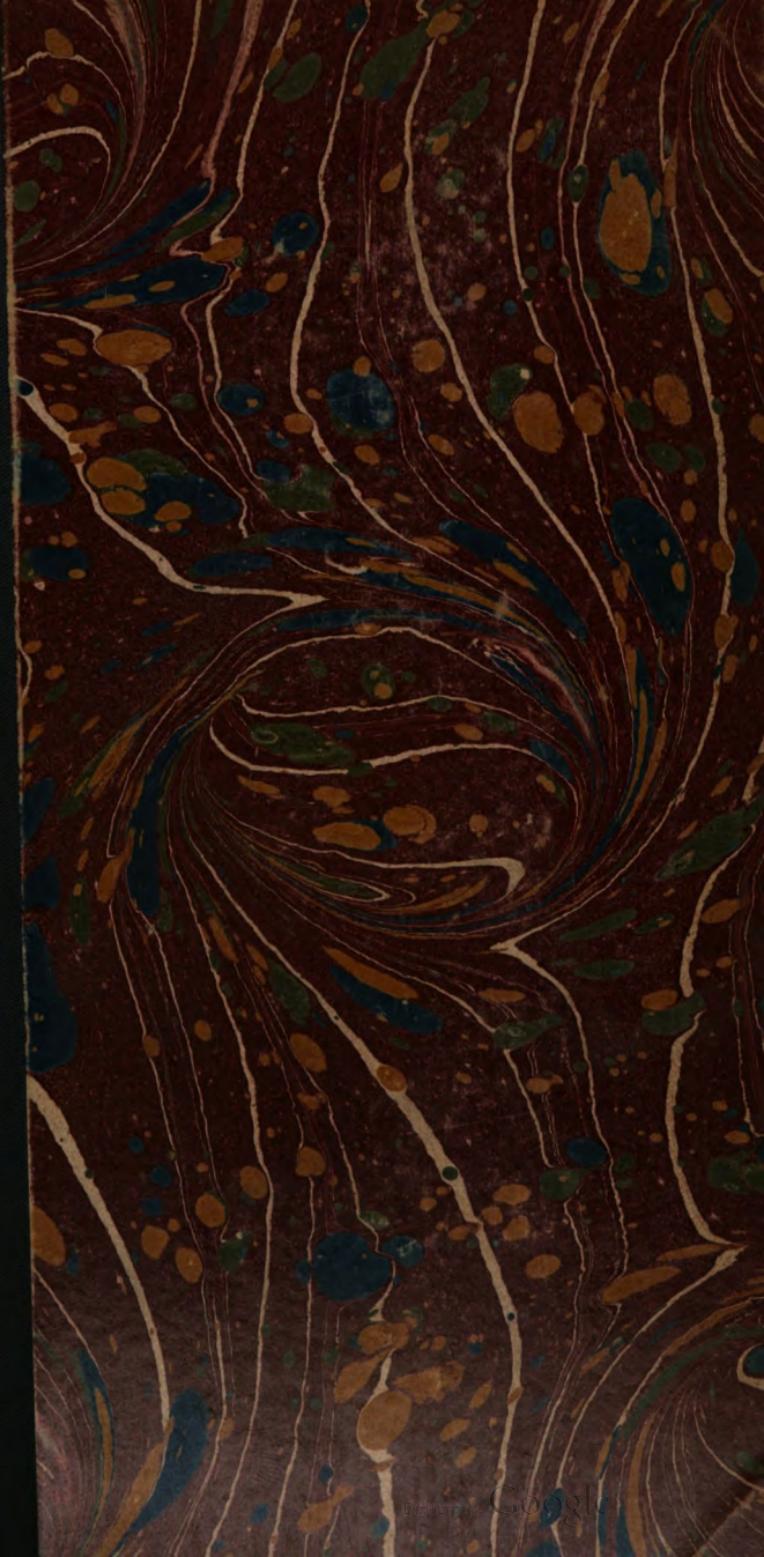
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

27252

23.8

27252. 23.8

Harvard College Library

FROM THE
SUBSCRIPTION FUND

BEGUN IN 1858

Tõnu Sander.

2462
T. Sanderi

26

Gesti kirjanduse

ajalugu.

— — —
I. jagu:

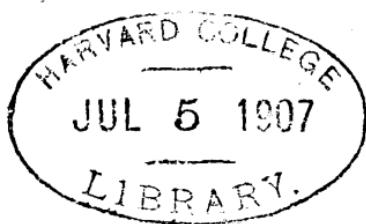
Rahwa-luule.

— — — — —

Jurjewis (Tartus), 1899.

R. Sõõti trükk ja kirjastus.

272.32.23.8

Subscription funds

Дозволено Цензурою. — Юрьевъ, 13 Сентября 1899 г.

Gessõna

ja

T. Sanderi eslusug.

Selle raamatutaga astub Gesti lugeja ette Tõnu Sanderi Gesti kirjanduse ajaluo esimene jagu. Selles jaos räägitakse wanast Gesti rahvaluulest; teine viik on kunst-luule jaoks määratud, ei ole aga mitte lõpule viibud, sellepärast et siim enne noore raamatukirjutaja elu lõpetas. Esimene jagu oli ladunud kirjamehel juba 1891-sel aastal trükkile valmis, teine pidi paari aasta pärast järele tulema; ilmuda ei saanud see esimene Gesti kirjanduse ajalugu mitte omal ajal. Selle aastakümne esimesel poolel leidsi wad eestikeelsed teaduslikest tööd väga wähe, ehk mitte fugugi, kirjastajaid, sellepärast et sellefarnaseid raamatuid väga pisut tarvitati. Omal külul ei jöudnud kirjanik teda mitte trükkida. Raamat läks kirjastajat otsima; ladus aga kord äragi, nõnda et noormees tema uesti pidi kirjutama. Järgmistes aastatel läks kirjaniku tervis ikka nõrgemaks. 1892. aastal oli käskiri uesti valmis ja läks jälle õnne katsunia, et trükkis ilmuda. Rahulolenist ja kütust leidis käskiri külalt, mitte aga kirjastajat. 16. juulil 1894. a. suri kirjamees Sander ja jättis raamatu waesek lapset. Jällegi ladus käskiri filmist; ärafirjana oli ta Sanderi sõbra lätte alale jäänud ja ärafirjana läks ta jällegi kirjastajat otsima. 1895. aastal leiti kirjastaja, — seal tuli aga teatus: peatshelt ilmub täieline Gesti kirjanduse ajalugu tähtsa teadu-mehhe poolt. Uuesti jäi „waenelaps“ head aega ootama, fest kes tahtis seda siis trükkida, kui kõwem wõistleja oodata oli! Nõnda seisid T. Sanderi „Gesti kirjanduse ajalugu“ trükkimata, kuni siinamaale: Saatus mängis

paha mängu! 1898. aastal ilmus meie keele lektori Dr. R. A. Hermanni sulest *Eesti kirjanduse ajalugu*: noorem wend oli wanemast ette jõudnud! Siin ei ole koht selle noorema wenna „heast ehk wiaſt“ rääkida; näha aga on, et ilmunud *Eesti kirjanduse ajalugu* meie rahva - luulest mitte ei räägi, waid üksnes kunst - luulest. Selle läbi on Sanderi ajalugu just puuduwa jao täindus. Sellel põhjusel julgesin ma õnsa sõbra raamatule jälle kirjastajat otsida ja teda trükkida lasta. Meie tuttar kirjamees ja arvustaja herra A. Jürgenstein leidis raamatu selle wääritiseks, et teda auustatud „Linda“ lugejatele kaasandeks pakkuda. Kõige selle eest julgen hrat A. Jürgensteini siin avalikult tänada.

See raamat ei tahha aga ei milgi kõmbel enne - ilmunud Dr. Hermanni „Kirjanduse ajaluole“ wõistlejaks ja selle raamatu laialilagunemisele takistajaks olla. Ta tahab õnsa kirjamõhe L. Sanderile mälestuselks olla, ja kõlblikuks läsiraamatuks neile, kes *Eesti kirjandust* tundma tahavad õppida, iseäranis neile koolilastele, kellel meie kirjandusega tegemist piaks olema. Pealegi kui esimesel *Eesti kirjanduse ajaluol* on sellel raamatukesel oma ajaluolik tähendus nieie kirjanduses. Annab Jumal elu -tervist, siis ilmuub tuleval aastal selle kirjanduse ajaluo teine jagu, kus lühidalt ja selgesiti *Eesti kirjanduse* elu kuni Hornungini läbi on wõetud. Lisas leib lugeja veel *Eesti nooremate kirjanikude*: Grenzstein - Piirikivi, Eiseni, Jakob Viivi, P. Jakobsoni ja Anna Haawa üle arvustusi.

Raamatut lugedes tunneb lugeja seda selget waimu, mille omanik kadunu oli: terve tõõ annab tunnistust, et L. Sanderiga meie ühe hea kirjanduse tundja ja õiglase arvustaja oleme koatanud!

*

Tõnu Sander on 1868. aastal, jõulu-kuu 14. päeval sündinud. Sel korral elasivad L. Sanderi wanemad Kuriõste wallas, Põltsamaa kihelkonnas, Kaavere Suure - Aru talus selle koha rentnikudena. Kaaveresse Suure - Aru talusse jäi Tõnukene 7-nie aasta wanaduseni. 1874. aasta suvel oli Sanderi isa Pilistwere kihelkonda, wana Põltsamaa walda,

Witsjärwe külassé omiale Kobina talu koha ostmud, kuhu ta Jüripäeval 1875 oma pere viis. Siin kasvas T. Sander ülesse, siin sai ta oma wanemate käest esimese õpetuse ja siit käis ta koolis. T. Sander oli terane ja väga hoolas poiss. Juba veelkord saadik arniaastas ta raamatuid hoopis enam, kui muud lõbu, ja mitu korda juhtus seda, et ta „Sakala“t suurema isuga luges, kui et teistega wallatiist tegi. Mis seal siis imeks panna, kui kirikherra tema kohta lapsi katudes teistele ütles: „Waadake, sellest saab teile korrakoolmeister!“ Et Tõnu kene töödest suure isuga raamatuid luges ja hoolega õppis, siis tahtis isa teda edasi koolitada. Kuhu pidi ta poisi aga viima? — raha oli vähe, koht osta! Juba walla kooli-lapse wanuselt mõistis poiss rohkem, kui küla koolis antakse, fest isa oli lastnud teda talvitite ühe käsitööliste juures õppida, kes saksa- ja wenekeelt mõistis. Isale anti nõuu poissi kohale kihelkonna kooli viia. Seda isa ka tegi, ja Tõnu sai nõnda Põltsamaa kihelkonna kooli Beermannini juurde. Siin sai ta palju õppida. Sel ajal oli herra Beermannini poeg kõrgemias koolis ja waheaeagadel õpetas ta Sanderile mitte üksi neid teadusid, mis kihelkonna kooli lastele antakse, waid ka Ladina keelt j. m. Kooliõpetajad andsid isale nõuu poega gümnaasiumi panna; üks sugulane lubas rahaabi ka anda, ja T. Sander õppis hoolega; kuid gümnaasiumi ei saanud poiss mitte: rahaabi jäi piuduvaks. Nuid ei jäanud muud nõuu üle, kui ta pidi seminarist astuma, et ise pärast edasi õppida. 1886—1889. aastani õppis T. Sander Jurjewi kooliõpetajate seminaris (selleaegses Tartu II. kooliõpetajate seminaris). Siin oli Sander alati eismene õppija ja kõige parem teadja. Ka edasi-õppimises oli ta hoolega ametis. Iseäraniis hoolega tegi ta Prantsuse- ja Soome keele kallal tööd; viimase sai ta warsti lätté. 1889. aastal lõpetas Sander seminar ja läks Peterburiisse ametisse, kus ta koha sealse Michaeli foguduse waeste laste kooli juures sai. Selle ameti pani ta aga paari aasta järelle maha ja wöttis enesele Peterburi pea-observatoriumisse kirjutaja koha. Siin lootis ta rohkem waba aega leida, et edasi õppida ja enam tööd „Eesti kirjanduse ajaluo“ kallal teha, milleks ta

juba hulg eestööd ära oli teinud. Selles ametis oli ta kuni surmani; siin tegi ta kodukoolmeistri eksamit ära, siin lõpetas ta ka oma esimese jaav kirjanduse ajaluost ja sai teisega kuni Hornungini. Peterburis elades kogus Sander omale määratu palju tähendusi ja teatusi Eesti kirjanduse kohta niihäästi Peterburi avalisest raamatust-kogust, kui ta muudest hallikatest. Suurema osa oma priiajast tulutas ta selle peale ära.

Juba waremalt oli ta hulga Eesti keeli raamatuid läbi lugenud; nüüd wöeti see aga suurema hoolega läksile: iga luetud raamatu üle tehti tähendused ülesse, et neid pärast kõlku wöottes õiget pilti igast kirjamehest saada. Töö edenes väga jõude, kuid seal tuli surm 16. juulil 1894. ja lõpetas Sanderi töö.

Waremalt ilmus Sanderi toimetusel temia wenna Juhan Sanderi jutt „Järelandmata“ „Oma maa“; see töö on kõll alguselt wanenia wenna oma, aga T. Sanderi läbi palju muudetud ja parandatud. Peale selle on Sander veel sõnumeid „Olewiku“ ja sellestanias lehes ka pikema kirjatöö meie koolide ajaluost ilmutanud; siis on tal kaunis kinnibukene luuletusi, mis veel trükkis ei ole ümrunud. Sanderi suurem töö on aga temia kirjanduse ajalugu. Viimastel eluaastatel oli ta veel Peterburi Eesti Heategewa Seltsi kirjatoimetaja, kus ta sellele seltsile palju tööd on teinud.

Suur, alaline õppimine ja uurimine õõsitel, Peterburi õh ja elu mõjusivad selle hoolsa töömehe rindade peale: ta sai tiisikuise, mis teda 26 aasta wanaduses hauda viis.

Üleüldse oli T. Sander suure waimuannetega inimene. Keeled sai ta väga hõlpsasti lätte; nendega ta nagu mängis; ta Poola keele, mis meile nii kõrvaline keel on, oli ta Poola perekonna föögilaual lätte õppinud.

Õnsa Sanderi kohta kirjutab Postimehes № 159, 1894. aastal herra M. O. järgmiselt: „Sander oli üks neist noortest, ärksamatest waimudest, kes Eesti rahva elust ja kirjandusest sooja südamega tegewalt osavõtivad. Eesti kirjanduse ja hariduse ajaluo uurimine oli tema armas töö... Mitme suguste eluraskustega wöideldes töötas ta siisgi waiksest ja

väsimata, oma auusameeliste Gesti meelete ja keele pürietele kuni surmiani truuks jäädes." : .

Jseloomus oli õnhal Sanderil pehme. Rahu ta nõudi. Tihti kurtis ta eestlaaste lahu üle ja ootas isuga paremat aega Gesti rahwale; pani oma lootuse kirjanduse paranemise peale ja uskus kindlaste, et rahwa kirjandus üks suurem, wöib olla ka föige suurem, rahwa walgustaja on. Selles mõttes tegi ta ka kirjanduse ajaluo kallal tööd, et näidata, mis tösin väärtsus kellelgi on. Sanderi kohta oli mitmel suur lootus edespädises Gesti kirjanduse edenemises.

Sanderi hea eeskuju jäägu aga paljudele noorematele silmadel ette ja ajagu noori jõuduksid meie waimuelu föige suurema edendaja, kirjanduse kallale töösse!

Lauritse päewal,
1899.

Ernst Peterson,
Gesti Aleksandri kooli õpetaja.

Gessõna.

Meie kirjanduse ajaloost on viimasel ajal õige tihti ajalihedes kirjutatud, kõnesid peetud ja raamatuidgi välja antud. Sellest selgub, et soov, oma kirjandust ja tema ajalugu rohkem tundma õppida, rahwa seas wäga elav on. Sellel põhjusel arvasin ka ajakohase olevat, eesseišvat. tööd ilmnuda lästa. Et siamaalased uurimised ja kirjutused kõik ainult mõne isearalise jaos kohta lätiwad, siis puudub meil siamaale täieline Gesti kirjanduse ajalugu, mis selle edenemist algusest meie ajani kujutaks. Ma ei tahka mitte mõtelda, et minu katse seda puudust täiesti täidaks. Ta on esialgu ainult minu enese teaduste laiendamiseks ettevõetud uurimistest aega-mõõda tekkinud ja ilmub lugejate ette selle palvuga, et tema puudusi lahkelt wabandataks, kui nad, nagu ma ise tunnen,

nõnikord liig elavalt silma torkavad. Küll ehet omal ajal tugevamad töölisid järele tullevad, kes meile kord täielise pildi Gesti hariduse ajaloost kirjutavad.

Arvan veel oma kohuse olevat tähendada, et ma — ise-äranis rahvaluule ja wanemate kirjanikkude juures — igalpool, niipalju kui võimalik, oma otsusi tähtsate uurijate arvamise peale olen põhjendanud, fest sihid, mis suured waimud meile ette on rajanud, jäätuvad enamasti alati meile juhiks, nii ka siin.

Teaduse himuliste lugejate tarvis, kes ehet, ise sügavamalt asja uurida soovivad, olen ka kõik hallikad, kust oma teaduse olen kogunud, üles annud.

St. Peterburis,
mai kuul 1892.

L. Sander.

Õestti

Kirjanduse ajalugu.

Esimene jagu.

Rahvaluule.

Hallikad

I. ja o juurde.

Kirjad, millede abi ma olen tarwitanud:

- 1) Dr. Kreuzwald, Kalevipoeg. Tartus 1876.
- 2) — Gestirahwa ennemuistised jutud. Tartus 1875.
- 3) Dr. Weske, Gestii rahwalaulud I. ja II. Tartus 1879 ja 83.
- 4) Jakob Hurt, Vana kannel I. Tartus 1875.
- 5) Eisen, Esiwanemiate varandus. Tartus 1882.
- 6) — Endise põlwe pärandus. Tartus 1883.
- 7) Kunder, Gestii kirjandus koolile ja kodule. Viljandi 1890.
- 8) Gestii Üliõoplaste Seltsi album I. Tartus 1889.
- 9) Dr. Fählmann'i kirjad, Eiseni väljaantud, Tartus, Schnakenburgi juures.
- 10) Winkelmann, Bibliotheca Livoniae historica. Berlin 1878.
- 11) Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat. I.—IV.
- 12) Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft.
- 13) Bulletin hist. philol. de l'Académie Impériale des sciences de St. Pet. II. XII.
- 14) Dr. Kreuzwald und Neuss, Mythische und magische Lieder der Esten. St. Petersburg 1854.
- 15) Neuss, Estnische Volkslieder, 3 Bände. Reval 1850—52.
- 16) H. Jannsen, Sagen u. Märchen d. estnischen Volkes, 2 Bände.
- 17) Das Inland. Riga 1836—1861. Ajakiri.
- 18) Rosenplänter, Beiträge zur genaueren Kenntniß der estnischen Sprache.

- 19) Büchner, L'Hercule de l'Estonie. Caen 1865.
- 20) J. Hurt, Beiträge z. Kenntniß estn. Sagen. Dorpat 1863.
- 21) Neue inländische Blätter. Riga 1817.
- 22) Ruhwurm, Eibosfolke II. Reval 1855.
- 23) E. Bäst, Beiträge zur Kunde Est-, Liv- u. Kurlands. Reval 1868.
- 24) Erman's Archiv für wissenschaftliche Kunde v. Russland XIX. Berlin 1859.
- 25) C. Chr. Israel, Kalewipoeg oder die Abenteuer des Kalewiden. Frankfurt a. M. 1873.
- 26) Julius Grosse, Die Abenteuer des Kalewiden. Leipzig 1875.
- 27) Mélanges Russes IV.
- 28) W. Schott, Kalewipoeg. Berlin 1863.
- 29) G. Blumberg, Quellen und Realien des Kalewipoeg Dorpat 1869.
- 30) Monatsbericht der Berliner Akademie 1859. September, Oktober.
- 31) Suomi 5. Helsingissä 1866. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran aastaraamat).

---

1. Sissejuhatuseks.

1. Kirjandus on rahva waimuvara, see on kõik ^{üime kirjandusest.} tema waimu - sümmitused kõnes ehet kirjas. Nagu üksiku intimese waim ehet mõtlemise wõim sõnas (kõnes) ilmub, nii awaldab ennast terve rahva waimuelu tema kirjanduses. Selle sõna laiemas tähenduses wõime siis sedamööda kirjanduseks kõike seda lugeda, mis rahva waim on ettetoonud, olgu see siis lühikene wana sõna ehet kõnekaand wõi pikki lugulaul, lihtne rahvalaul ehet suur teadusline kirjatöö, — jah, rahva keelt kõige tema sõnavarandusega ja grammatika seadustega wõime siia külge arvata. Samalisel aja tarvitatakse sõna „kirjandus“ palju kõsamemas tähenduses. Nimelt jäetakse siit kõik sarnased waimusünnitused wälja, mis täiesti ilma luulewõimu abita, ainult üksi mõistuse wael loodud on, nagu teaduslike kirjatööd. Kindlat piiri ajada on siin muidugi wõimata. Lühidalt: kirjanduseks selles mõttes, nagu ta harilikult ette tuleb, loetakse rahva luuleli si kirjatöid, fest et nendes kõige selgemalt, elavamalt ja täiemalt rahva iseloomi, tema hariduse-käik, tema elu ja olu ilmub. Seda luulelist kirjandust kutsutakse ka weel, et teda kirjandusest sõna laiemas mõttes lahutada, ^{Kaunis kirjandus.} ^{Kaunis-} ^{kirjandus.} kaunis kirjan-
duseks ehet wõera keele sõnaga bellctristikaks*).

*) Brantsuse keeli sõnadest belles lettres = ilus ehet kaunis kirjandus.

Nagu ju öeldud, on selle kirjanduse sünnitamise juures suuremalt jaolt luulewõim ehk fantasia tegew. Luulewõim (lühidalt luul) on meie hingess isearaline tähtjas osa, nimelt kujutamise wõime. Tema abil seadame enestele ammugi mööda läinud juhtumi, kaageid kohtasid, jah, nõe sedagi, mis me künagi näinud ei ole, waimu-silma ette. Kellel ta isearanis tegew, elujõuuline on, see wõib tema waral ka koguni iseenesest mitmesuguseid lugusid, piltisid ja kujusid luua, mida waim teiste wõimude, isearanis mõistuse, mälestuse, tundmuse j. t. abil korraliselt kunsttööks arendab ja nii luulde ehk poesia töö sünnetab (wahest Gesti keeles ka mõlgend *) niinetatud). Tema on proosa ehk kainendi västand, mis enamasti mõistuse wael on sündinud. Viimne jäab harilikult kirjanduse ajaloost välja, pääle mõne isearalise töö, millel kuidagi moodi rahva waimuelu edenemise loos tähtust on. Gespool leiamme sarnast näitust (nagu keele-uurimise tööd, eesimesed waimulikud raamatud j. n. e.)

Lihikõne ja seotud kõne. 2. Olgu siin veel, et kõike eksitust eemale hoida, kõhe tähendatud, et sõnad poesia ja proosa wäga sagedasti koguni teistes täheendustes tarvitusel on. Poesiaks nimetatakse seotud kõnes, salmides leiduvat kirjandust, kuna proosa nime kõik lihtkõne kirjandus kannab. Sarnane nimetamine ei ole aga kogunisti mitte õige.

Pikemad seletused sarnaste küsminuste üle on kirjanduse theoria õpetuse osi, mida meil kahjuks siiamaale Gesti keeles veel pole.

*) Viimset ajal luuakse palju uusi Gesti keeli sõnu teaduslike nimede tarvis. Ma ei ole mitte selle kombe järele känud. Kus hea Gesti sõna juba olemas, sääl tarvitasin teda, kus aga veel mitte, sääl pruulisin pareni wõderakelelist sõna, mis ju kõikides haritud keeltes enam ehk wähem ühefugused on, kui uut Gesti omia, mida on etigi niišania waja oleks seletada olnud.

3. Et, nagu öeldud, kirjanduses waimuelu ennast ilmutab, siis selgub sellest, et rahwa ajaloolik elukäik wäga suurt mõju tema kirjanduse peale peab awaldama. On rahwas harimata, ilma kirjata, siis peab loomulikult ka tema kirjandus ainult suusõnaline olema. Edeneb aga rahwas, et tal juba oma kiri on, et ta korralikkude seaduste all elab, rahu-likult pöölli- ehet muud tööd teeb, siis tekkib talle ka juba päris kirjutatud kirjandus, siis läheb ka juba tema waimutööde sise teiseks. Ja vastaoks ka kirjandus awaldab ülisuurt mõju rahwa elu peale. Teisiti see ei wöigi olla. Õpime meie ju ometi koolipingilgi kirjandust, loeb ju igamees enam ehet wähem raamatuid, pakuvad ju kirjanduses just rahwa paremad pojad, tema teravamad mõtlejad, osavamad kunstnikud ning tublimad luuletajad oma luulelisi kunsttöösid, oma kunstilisi aadenid kõigist, mis tösi, mis ilus, mis hea on, rahwale õpetuseks. Seega on siis kirjanduse ajalugu rahwa hariduse ehet kultuura omaga lahutamataalt ühendatud.

4. Kirjanduse ajalugu harutab siis, lühidalt öeldud, rahwa waimuelu edenemist sellel mõddul, nagu see tema suusõnalistes ja kirjalistes waimutöödes nähtavale tuleb. Nagu ajaloolikult selge, ei olnud ei eestlastel ega ka muudel rahvastel kirja olemasgi. Siis ilmutas rahwa wain ennast ainult suusõnalistes lauludes ja juttudes, mida muinasaja kirjanduseks nimetatakse. Pärastpoole, ühes üleüldise hariduse edenemisega, ilmub juba kiri ja seega ühes kunstluule, üksikute rahwapoegade waimuünnitused, mitte enam terve rahwa omanodus, nagu endine rahwaluule. Kaua aega elavad mõlemad oksad ükssteise kõrval edasi, siis aga hakkab rahwaluule üleüldiselt rahwa seast kaduma. Nii sündis see kõikide enam haritud rahwaste juures, nii süninib see praegu eestlaste keskel. See nähtus on, nagu tuttav, uue aja hariduse taga-

Kirjanduse
ja rahwa-
hariduse
mõju üks-
teise peale.

Kirjanduse
sündimine.

järg. Ühtlaši kadumisega aga tehtakse tööd, et wana luulet alal hoida: teda fogutakse rahva suust ja kirjutatakse üles.

Ürajaga-
mine.

5. Seega jaguneb siis kirjandus kahte osasse: suusõnalisesse — *r a h w a l u u l e s s e* ja kirjalikusse — *k u n s t l u u l e s s e*. Mõlemad erandavad endid üksteisest niihäästi sündimise aja ja wälimise koore, kui ka sisemise tuuma poolest. Wanaduse järele seisku rahvaluule eesotsas.

2. Rahwasuusest üleüldse.

Sündimise
aeg.

Rahvaluule sündimine ulatab selle wana „halli aja“ sisse tagasi, millest meile mingisugust mälestustise märki ei ole järele jäanud — peale just selle rahvaluulde — sellesse ajasse, kus rahwas veel oma lapsepõlves ilutses, kus tema waimujoud ja luulelend veel ainult wälimiste meelte kammitjas ja ümberolewa looduse mõju all seisib, kus tema mõte ning mõistus veel oma walitsemale seisukohale ei olnud jõudnud. Siis waatas rahwas veel kõikide looduse nähtuste peale lapse filmaga; siis lõi tema omale suurewiisiliste, seletamata looduse nähtuste tarvis taewalised waimud, jumalad; siis kujutas ta omale kangelased, kes symboli viisil rahva elu peategelased on.

Sisu üle-
üldse.

Wanades muinasaja luulesünnitustes jutustab rahwas ise kõike seda, mis temal ajajooksil on ette tulnud. Siured ajalooslikud sündmused, mis terve rahwa käekäigu kohta mõjuvad; üksikute tähtsate meeste teod, mis enam ehk wähem laialt rahwa seas tuttavad on; rahwa wana tarkuse terad; hea ja woorusliku elu õpetus; lihtsad lood ja laulid naliaks ja meeleslahutuseks — kõik see ilmub rahvaluules. Siit selgub ka tema suur tähtsus, iseäranis see, mis tal muinasajal oli. Siit õppis rahwas üleüldse kõike seda, mis tal sel ajal oma elus

waja teada oli. Päraastpoolsel põlwel on ta oma suure tähenduse osalt kaotanud, kuid kindla tunnustajana ja mälestuse sõnumina epiwanemate muistest pidust ja põlwest jääh ta ikka auu sisse. Nääkima weel sellest, et nii mitmedgi kaunid pärlid sealt seast lugejale ilutundelist lõbu pakuvad. Pealegi on rahvaluule sees kunstluule juured. „Rahvaluule on ema, kunstluule on tütar“ (J. Bergmann). Ilma esimeseta on viimne võimata, ehet ta on ainult hale wõeraste järelaimamine.

Gesti rahvaluulel on oma isearalised omadused, mis teda kunstluulest, kui ka teiste rahvaste luulest isearalised rahvaluule omadused. tõstest lahutavad. Tähtsam määr on sün:

1. Ühe mõtte kordamine mitmesugusel kujul ja kombel. „Meie rahva laulu ilu on tema laias kuues, milles mitu ja mitu tuhat siilu ja siiva, ehet ja ilu ümber on“ (Kunder). See ilmub isearanis selgelt lauludes. Näituseks üksainus mõte:

„Kes töi sõja sõnumida?“
wõtab omale weel lisaks juurde:

„Kes kand' waenu keelisida?“

Niisama västus:

„Arak töi sõja sõnumida,
„Wares waakus waenu keeli.“

Weel näitusi:

„Piiga laul aga pajateles,
„Noori kusku kostis nõnda:
„Kaugela on minu kaasa,
„Wete taga armukene,
„Kaugel on, kaugela nähikse;
„Wahel palju västastiku:
„Uts oli suur ja laia merda,
„Wiis oli järveda wahela,
„Kuus oli kuiwa nõmmikuid,
„Seitseada nõlgatile,
„Kahessa karja oruda,
„Üheksa üba jõgeda,
„Künime külma hallikada,
„Pätkünimend niuidu sinnitust“.

Lühidalt:

„Piiga laul aga pajateles:
„Kaugela on minu kaasa,
„Wahel palju västastiku!“

Nagu näha, wōiks seda pikka lugu kolme ainsa reaga ära ütelda. Aga rahwalaul seab peamõttte (thema) ette otfa ja korutab teda siis teiste sõnadega veel mitmele ja mitmele korrale.

Wōrdluseb. 2) Üksja seketuseks pruugib rahwaluule mitmefuguseid wōrdluseid, mis wäga lihtsad, igapäewahest elust wōdetud on. Sagedasti ei oleki sün õiguse pärast enam wōrdlemine, waid üks aši astub otsekohe teise asemele. Näituseks: neitsikest nimetab rahwalaul järgmisste sõnadega:

„Kus on kullalla kodugi,
„Ja ellal eluaseme,
„Ja marjal magadispaika,
„Ja taimel talutuake?“

(Kunder, E. Sirj.)

„Piiga kena püllikenne,
„Reiliku noori heali,
„Laululinnu lõksatusele,
„Nüda kulta kukkaniswab.
„Kui see kägu kuu si kussa,
„Künnilindu lepi kussa.“

Kalevipo. IV. 174—179.

Alliteration, assonation. 3) Alliteration ja assonation ehk alghealikute sarnadus, mille järele ühes reas mitu sõnas ühe täishealikuga (assonation) algavad, näit.:

„Oh seda endista eluda. . . .
„Ilma tsa aseda . . . .
„Ilmas ilmun'd iniedusi!“ . . . .

ehk umbhealikutega, näit.:

„Millal maksan memme waewa,
„Hea ema piinia waewa,
„Kahel käel kandemise“

(alliteration); ehk, mis kõige enam ette tuleb, mõlemate, täis- ja umbhealikute, sarnadus:

„Kes tõi sõja sõnumida?
„Arak tõi sõja sõnumida,
„Bares waakus waenu feeli.“
„Kannel armas, kannel kallis,
„Kannel kulla keeleline.“
„Tule, tule tuulekene.“

„Taat wiis kala kaldale,
 „Laskis sahti saenetesse,
 „Väks siis tanimie waatamaie,
 „Kena kuuške katsumiae.“

Kalevipo. V. 218—221.

4. Arvusõnu tarvitab laul ainult alliteratsiooni ja assonatsiooni nõudmisel, ilma et nad just oma tähenduse järel arvu näitaksivad. Näituseks:

„Laulik istus laua taga . . .
 „Laskis laulu lendamaie:
 „Wiis oli wana wainula,
 „Kuus oli kuldseid kuuksikusse,
 „Seitse saniblaas salabusi,
 „Kahel sa kanarpitkussa —
 „Sealtap sõnu sõlmitsasi.“

Kalevipo. XIX. 482—489.

Waata ka näitus punkt 1. juurde!

5. Wanad pikemad sõnajuhud ja lõpuud, mis nii wäga harilikust nüüdsest keelest lahku lähevad, et tattav rahvalaulude koguja ja väljaandja H. Neus neil lauludel oma isearalise „luulelise keele grammatika“ ütleb olewat. Näituseks:

„Aituma abi eesta!
 „Täni heategu eesta
 „Saa ei sulle suuremada!“
 — „Kus mul kuldane pesada,
 „Hõbe sängi näki toassa,
 „Betepiiga waiba allsa.“
 — „Märki ei olnud mättaassa,
 „Tähete ei olnud taewaassa.“

Iseärani sagedad on infinitivi lõpuud -da, inessivi -ssa, ablativi -sta, elativi -sta, nominativi lõpu vokaal, mis nüüd ära on kadunud j. p. m.

6. Luuleline wabam sõnajärg:

Sõnajärg.

„Kui tuli õhtu ilusa (ilus õhtu) . . .

— „Aga eit ei kostnud wasta,
 „Tein'd ei healta tedrekene.“

7. Mõõt rahvalauludes on nõndanimetatud Wärtsimõõt. „neljajalgne trohäus“, see on, igas reas leiamine

kaheksa sõnajärku, nii et esimene, kolmas, viies ja seitshemes rõhuga on, teised aga rõhuta, järgmisel viisil:

Näit.:

Ään|nel är|mas, Ään|nel tä|lis,
Ään|nel tū|la tee|le|li|ne.

Trochäused ja ~~daktylus~~ **Wahest** wõiwaad **ka** trochäuse asemel ~~daktylus~~ seista (~~daktylus~~ on —— üks rõhuga ja kaks rõhuta sõnajärku), niimoodi:

a) ühe trochäuse asemel üks ~~daktylus~~:

„Südames oli süte ~~watka~~“.

b) kahe trochäuse asemel üks ~~daktylus~~:

„~~Per~~gita ~~lena~~ juuksta.“

c) kolme trochäuse asemel kaks ~~daktylus~~:

„~~Ei~~te ~~haua~~sta ~~kõneli~~.“

d) kõigi nelja trochäuse asemel kolm ~~daktylus~~:

„~~Kaugel~~ on, ~~kaugela~~ nähi~~se~~.“

a) ja d) tulewad harva ette, kuna teised — isepärani b) väga tihti leida on.

Salmid ja 8. **S**almid puuduwaad meie rahvalauludes; tölk nad on ainult ridadest (wärsidest) üles ehitatud. Nii samuti puudub **ka r i m**. Selle aset täitis alghealikute sarnadus.

Ärajaga- **Oma** rahvaluulet wõime nelja jatku ärajagada:
mine. a) epõs ehet lugulaul, b) lyrika (tunde) laulud, mida ka tavasisest „rahvalauludeks“ kutsutakse, c) jutud (muinasjutud, ennemuistsed jutud), d) wana-sõnad ja mõistatused.

A. Epos.

3. Mythilised laulud.

1. Epos ehk lugulaul jutustab, nagu ta nimigi juba ütleb, lugusid, see on, kõneleb wanaist jumalatest, kangelastest ja nende tegudest. Tema on luuletuse kuee sees, kuna sellefama sisulised jutud proosa kujul meie ette astuwad. Epos langeb siis veel õieti kahte jaffu: jumalate epos ja kangelaste epos. Esimene on oma sündimise poolest rahvaluule kõige wanem oks. Ta on sel ajal tekinud, kui rahwas veel omale jumalaid kujutas, kui tema „meel-mõistus“, ndnda ütelda, „alles märkama hakkas“. Neid juttusid ja laulusid jumalatest ja nende tegudest, ilma loomisest j. n. e. kutsutakse mythodeks ja mythilised lauludeks. (Opetus wanadest jumalatest kannab, nagu tuttaw, mythologia nime).

2. Mythiliisi laulusid on meil väga vähe järele jääanud. Mis meil on, needgi on üksikud jaokised terwest loost. Nendest (nagu ka kohastest juttudest) leiame ka ainust teadust Eesti muinasusu kohta. Ka Kalevipojas, meie kangelaste eposes, tulewad veel jumalad ette, kuid siit ei leia meie palju rohkem kui nende nimed.

3. Tähtsamad Eesti jumalad olid, nagu neid wanadest mythilistest lauludest leida on, järgmised: 1) *W a n a = J a* ehk *U k o*, ülem jumal, ilma looja. 2) *T a a r a*, wististi hiljemalt skandinaawlastelt laenatud (Thor), müristamise, sõja ja surnute jumal. 3) *W a n e m u n e* (Wanemunen; Wäinämöinen Soomes), laulu=jumal. 4) *J l m a r i n e* (Jlmarine), sepa=jumal, kunstide kaitaja. 5) *M a n a*, alt-ilma, warjuriigi walitseja, mille elanikud Warjula-

Epos üle-
üldse.

Jaotus.

Mythe.

Mythiliised
laulud.

Eesti
jumalad.

sed oliwad. 5) *Ahti*, *Wetewaim ehk Weteema*, wetewalitseja. *Tema tütred Wesihallijad ehk Mäkinied* (näkid, wesenäkid) *elasiwad ka jõgedes, järwedes, meres.* 7) *Äike, õdu, Pikk e* ehk *Pilne* — müristamise, wälgu ja wihma saatja. 8) *Metsahallijas* (Soome *Tapiro*), metsa tuningas, rohelise kurega ja samblaast habemega, oma tütardega *Metspiigadega* elas metsas. 9) *Muru-eit*, *maja, õue ja aia kaitsja*, ühes *Muru ei de tütardega*. 10) *Tuule-jumal ehk Tuuleema*, kelle juhatuse all tuuled ja tornid, peale selle aga *ka kolme seltsi nõiad ehk „targad“* seisiwad: *sdnna ehk soolatargad, tuuletargad ja wiimaks kõige vägewamad manatargad.* 11) *Õugu taja*, *nurganaiste ja väikeste laste kaitsja*. 12) *Hoonehoibjad ja Maja varjaja*, *kes elumajades asupaika pidasjwad.* 13) *Turris*, *sõjajumal*. 14) *Almu*, *surnute ja nende haudade hoidja*. 15) *Marqus*, *salalik waimuheal*, *kes metsas endise aja wilestust ilusatel sunve õhtutel nutab*. 16) *Põhja kottkas*, *õnnestust tooja kuri wõim*. 17) *Garwick*, *Tühi ehk Wanatühi wõi Wanapagan, pärast poole ilmunud, riistiusu kurat, põrgu walitseja*. 18) *Vir malised*, *tulised waimud, kellede wehkklemise paistus wahest paistab*.

Loomise laul.

4. Mõned tähtsamad mythilised laulud on järgmised:

1) Loomise laul.

„Ükskord, ükskord ilmus ilma,
ilmus ilma ilusama,
Ükskord taeva tehtanessa,
Tehtanessa targelasta,
Tähtedega täpilista,
Pilulista pilvedega.
— Teadsin taeva tehtanessa,
Kuule koda kolgitille,
Pesa pääwa pealikule,

Teista jälle tähtedelle,
Lõime loodi lõuneella,
Kude kõibu kõdaje,
Väramised päewa tare.
Sealt neid siidi sinisida,
Sambla kariva sametida,
Poogeliste punesida,
Kulla kirja kollasida,
Kangasjalul kõlksutie,
Tallaspuiel tansfitile.
— Seal need langad kudutie,
Lõuendida lõksutie,
Misga ilma ilustati,
Taewa weeri wärwitati,
Pilwesida palistati,
Ilma kaared kirjutati
Eha ajal hilgamaie,
Päewa töusul punetaie.
— Sealta tehti tähtelista,
Witerkaari wikkelista;
Koeti kuule kulla kuube,
Paiste reiwi päikeselle.
— Wana Isa, wana tarka,

Oli tööda toimietanud,
Jusaste ilma loonud.

*

Kuus on kuldseid kuulutusi,
Hõbedaisi ilnuitusi,
Mis ma tunkast kündeleisin,
Mägi alta meetitasin,
Kalju alta küsstellin:
— Teadsin jõge tehtanesse,
Püha jõge piiranesse,
Ema jõge jälgenesse.
Jõgi jooksis üle ilma.
Jooksis joalta järweni,
Järwest järgesta mereni.
— Teadsin merda määramaie,
Mere urkaid urgamaie;
Teadsin kalu külwatie,
Kudu kodus korjatie.
Wana Isa külwas kalu,
Külwas kalu kaswamaie,
Kala kudu kõsummaie,
Urgastesse uinumaie,
Päewa paistel paisummaie....

Siis kõneleb veel lugu metsade küsimisest, kuni
wiimaks suur Taara tamm üles olla kaswanud,
mis pilwesid pillutada ähwardanud. Temast kõne-
leb iseäraline

suur
tamm.

2) Taara tamme laul. Kalevipojas on
see lugu terve epose käiguga vähe ühendatud,
nimelt: Saare taat ja eit läksivad suurte rehadega
merd riisuma, et oma tütre surnukeha üles leida.
Selle asemel aga hakkas neile rehasse: väike tamm,
kuusk, kala, kotka muna ja kuldkauss ning raudkübar.
Kõik need asjad toodi koju. Kala lasti merde tagasi,
munast tuli kotkas välja; tamme aga istutas taat
tütre mälestuseks kiige sambana õue alla. Kuid
tema kaswas kängesti ja töüsul wiimaks pilwesid
pillutama. Väks siis Saare taat mehi otšima, kes
koleda tamme maha raiuksiwad. Seni aga riisus eit
kodu loogu, kus ta kaare alt kotka leidis, kes kodus
ära oli lennanud. Esi kotka koju ja leidis veel

tema tiiva alt wäikse mehekese, kellel kirwes kaenlas oli. Kui nüüd taat tühjalt tagasi tuli, siis tellis ta wäikest kotka meeest, rasket tööd oma peale wötta. Palgaks nöödis see omale kuldkausi. Üsus siis wäike mees oma kirwega südisti tamme kallale, kuna ise äkitseb suureks firguma hakkas. Kolme päewa jook sul langetas ta tugewa tamme, millest „kuulus Soome sild“ tehti. Ladinast, okstest ja laastudest tehti kõigesuguseid laeru, elumajasid ja kõige wiimaks „käna laulu tuba“, kus laulik oma lugusid Taara enese, päewa, koidu ja eha abil loob. — Nurijad ei ole selle laulu tähenduse üle veel kindlale otsusele jõudnud. Mäitab aga, nagu kujutaks rahwas sellest tammes symboliliselt Eesti-Soome ühist wana õnne-aega, kus need rahwad veel wägevad oliwad, kuni neid merest leitud mehekene — Soome laht — lahutas.

Linnukese laul.

3) Püha pürrje linnukene — mis ilma loomise kohta käib. Nimetatud linnukene teeb omale pesa ja muneb sinna mune. Sealt hakkab ta neid pillutama: ühe kuiks taewasse, teise päikeseks, kolmanda kiwiks föödi peale.

Leised loomise laulud.

4) Põhja kotka pesa Kalevi kaljul käib eesminewaga wähe ühte. Pesas oli kolm muna, kükkuwad aga merde ja läksiwad katki; koore kildudest sündisiwad merel purjetawad laewad, rebust ja walgest Kõrgesaar, Tütarsaari ja teised saared.

5) Kust kalad soomused saiwad? Vätsi wad korra neiud mere peale laewal lusti sõitnia. Suured parwed kalu kogusiwad nende laewa ümber. Seal tuli pääsukene ja munes ühe muna laewale. Muna läks aga katki ja kuldas sel kombel kõik ligidal olijad kalad ära. Sest saadik on neil sätendajad soomused seljas.

6) Wikerkävari sündimine. Wikerkihinal oli wiis last: üks elas meres, teine järves, kolmas

kaewus, neljas jões, viies lätes. Väkiwad kõik ühisel nduul wikerkaart tegema.

7) *T a e w a t e e*, mis wist wikerkaari tähendab. Seda mööda sõidab laulja neiukese („minu“) wennikene, nii et ilm kõigub ja põrub. Muidugi tähendab see müristamist.

8) *S i u r u l i n d u*. Elawad neli õhu-neitsikesta, kes igawust tunnewad, fest et abikaasat ei ole. Siuru lindu, „Taara tütar“, liugleb wälja lendama, kuuleb neidude kurbdust ja jutustab Taarale. See saadab teda wälja neile abikaasatid otsima.

9) *K a l j u = p o i s s*. Neiu läheb merele mängima ja paneb oma ehted kaldale kiwi peale. Seni tulewad kalad ja wiivad ehted ära. Neiu appi hüüdma. Ilmub merest kalju=poissi. „Kootsi kanne!“ käes; mängib teda nii, et kalad kõik asjad tagasi toowad. Palub siis neidu enesele abikaasaks, kuid see lükkab ta soowi tagasi.

10) *H a l l i j a t ü t a r* läks õhtu widewikul merele mängima, kuhu ka „waimu=poisid“ ilmusid.

5. On veel peale nende mitmed wähemadgi olemas. Ka kuulus „Salme laul“ läib õiguse pärast siia. Ometi on ta Kälewipoja looga nii ühte kaswanud, et me teda seal peame waatlema. — Mythiliste laulusid leiamme meie, nagu tähendatud, Kälewipojas — nii nimelt suure tamme lugu kõige täiemalt ja mõned teised (V. 133—262, VI. 763—943, XIX. 493—876). Siis aga veel „Mythische und magische Lieder der Chisten, Kreuzwald und Neus“ ja „Chistnische Volkslieder, Neus“ sees.

6. Siia juurde tulewad ka veel mõned nõialaulud. Nõialaulud. Nõi lausumise sõnad arwata, milledega mitmesuguste hädade waasta abi otsiti. Nõituseks leiamme „sõnu“: ussi waasta, mitmesuguste haiguste ja walu waasta, sakska wiha wõtmiseks, karja kaitsmiseks kistja looma waasta j. n. e. Nõituseks:

Mund
mythilised
laulud.

Mythiliste
laulude
lougud.

Ussi sõnad.

Jiro, iiro, aaro, aaro,
 Jiro, aaro ilukesta!
 Aaro, aaro, ära hanumusta,
 Ära niind salali salwa,
 Nägemata ära näpista,
 Kogemata ei tüünista!
 Need kirju kirepui kirjad,
 Kürjad kuse puu kirjad,
 Tumedad toominga kirjad!
 Mefilane, peene lindu,
 Too mulle toominga toore,
 Mina lõõn ussi huule peale,
 Maa maaka karwa peale
 Maa karwa, muusta karwa,
 Rohu karwa, rooste karwa,
 Sinikirjad sul sisen on,
 Gala kirjad selja peal.
 Mefilane, neelemõistja,
 Too salvi sala kohast,
 Tuhat kohet kustutusi,
 Üle mere üheksama rohtu!

Sündimise aeg ja kogub. Need nõialaulud aga on palju nooremad oma sündimise aja poolest, kui muud myhhilised laulud. Seda näitab juba seogi, et nendes sõnad, nagu „Jeesus“, „Maarja“, „Söhwia“, „Issa meie“ j. n. e. ette tulevad, mis katoliku ajal meie rahwa laulude sisse on tunginud. — Nõialaulusid leiame Neus's-Kreuzwaldi raamatus: „Mythische und magische Lieder der Chsten“.

4. Rahwaepos Kalewipoeg.

Epos üleüldise 1. Eposes kujutab rahwas omale üleüldise pildi muistsest ajast: ajast, kus tema looduse vägede ja naabrirahwaste waasta wõitluse wõljale pidi astuma. Kuid siin segab rahwas, kes ju suur historia ega geograafia tundja ei olnud, sündmused aja ja koha poolest sagedasti läbisegamini. Näituselks ilmuvalt Kalewipojas Uku ja Sarvit mõlemad eht küll Sarvit alles riistiusu ajal rahwale tuttarwaks sai, kuna

Uku juba muistepõlve päewil rahwa „ülijumal“ oli. Siis veel omardab ta oma kangelastele, kes terve rahwa eest ülesse astuvad (rahwas ise ei ilmu pea kusgil tegelasena), üleloomulise suuruse ja jõu, kuna nende waim sugugi selle kehaliku vägewuse kohane ei ole. See näitab, et epose sündimine just rahwa lapsõpõlves juhtus. Ta on wähe noorem kui mytilised laulud ja jutud, mis sellest selgub, et siin enam jumalad tegeliselt ei ilmu, waid kangelased, nõnda ütelda wahemehed jumalate ja inimeste wahel.

2. Kalewipojas ilmuwad järgmised kangelased („vikerlaže pojad“, nagu wana jutt wahest kangelasi üleüldse, mitte just Kalewipoega ja ta seltsimehi, nimetab): wana **Kalew**, selle naine **Liind** ja viimise kasuõde **Salme**; siis **Kalewi** ja **Linda** poeg **Kalewipoe**g (ehk „**Sooni**“, nagu **Kreuzwald** ütleb tema nime paari korda kuulnud olewat) — ühes kahe wennaga, kes aga jutust pea ära jäädvad; Kalewipoja söbrad: **Sulewipoe**g, **Alewipoe**g ja **Olewipoe**g. Siis veel **Kalewipoja kannupoiss**, wana **Laputark Warraf**, **Soome tuuslar**, **Peipsi sorts**, **Sarmik**, **Wetewaim**, raudmehed ja teised.

3. Kalewipojas leiame ees otsas mõne rea „**soo-Kalewipoja** **titu**“¹, mis kuulsaks saanud ridadega algab:

„**Vaena mulle kannelt, Wanenuuine!**
Kaunis lugu mõlgub meeles;
Muistese põlwe pärandusest
Jaan laulu ilmutada,“ —

Soovitus.

Kus laulik **Greeka**, nagu ka teiste suurte eposte eeskuju järele, laulujumala poole pöördes kõhe haka-tuses tema abi palub. — „**Soovitus**“ lõpeb sügaw-kurbliku, elegialiku hüüdega:

„**Üksina lindu lauln ma lusti,**
Kukun üksi kurba lägu,
Healitsen üksi igatfusi,
Kuni närtsin nurmedela.“

Epose
kangelased.

Sissejuhatus. Soovitus ei ole mitte rahvaluule, waid eposi tõkkuseadja, Kreutzwaldi, töö. — Selle järel leiame pikema lirikalise „sissejuhatuse”, milles laulik sissepunutud rahvalaulude abil Eesti muinasajast kurdab ja lühidalt piltlikult tähendab, kuidas suur epos tekinud ja millest ta kõnelda tahab. Pärus epos ise jaguneb kahekümnesse laulusse.

I. lugu.

I. lugu.

Põhja piirel seisib pere,
Tugew talu taljudele,
Taara tamme metsa ääres.
Pool veel seisib metsa peidus,
Teine pool lausa lagedal.

Kalevi
näitel.**Lääne** test.**Salme.**

Selles peres kaswasivad kolm wenda. Üks neist weeris Wenemaale ja sai seal kaupmeheks; teine tuiskas Turjamaale, kus ta südiks sõjameheks heitis. Noorem wend aga, nimega **Kalev**; liugles Põhja kotka tiiva peal Viru randa, kus ta omale riigi rajas. — Selsamal ajal „elas läänes noori leske, naine üksina talunes“. Kord hommikul karja saates leidis ta wainult kana, tedre muna ja warese poja. Ta töi nad põlle sees koju ja pani aita, kana tedre muna peale hauduma, aga warese poja viiskas nurka kirstu taha. Mõne aja pärast sai kanast „Salme, sula neitsi“, „tedrest Linda, libe neitsi“, warese pojast aga waene lapsi, orjatüdrut. Warsti hakasivad Salmel kõsilased käima: **Kuu** ja **Päikene** said tagasi saadetud, Tähte poega viimaks västa wõetud. Siis läks pulma ilu lahti:

Risti tantsi tantsetie,
Viru tantsi weeretie,
Harju tantsi hakatie,
Lääne tantsi lõhutie,
Järvva tantsi jännatie,
Tartu tantsi tallatie,
Oma tantsi õpitie,
Sõre liitva sõtkutie,
Mürupinda piinatie!
Tähte peig ja Salme neidu
Pidasivad pulma ilu!

„Pulma ilu“ kutsus ka Linda legi kõifilasi kokku: Linda.
 Kuu, Päikene, Veski, Täuli, Kungla kuninga poeg,
 kes tööt tühjalt tagasi saadeti. Võpeks ilmus Kalev
 kõsja, kes Linda poolt kohe lahkset vastu võtmist
 leidis. Niiud oli nad pulmad kahekordsed, sest ka
 Kalev peig ja Linda neidu
 Pidasiwad pulma ilu!

Selle wahel lahkub Täht oma nooriku Salmega,
 kuna Kalev veel edasi pidustab. Võpeks aga sõidab
 ka temagi ära:

Kalewide soju poole
 Kaasa siidi tamberic,
 Kus oli seatud kena sängi,
 Padjuline puhkepaika.

Ma ei arwa mitte eksiwat, kui tunnistan, et see
 kuulus „Salme laul“ kõige kaunim järk Kalevi-
 pojast on, et ta ehit wahest terve Eesti rahvaluule
 pärli ja kroon on. Kui on ta täis elavat liiku-
 mist, dramatikalikku tegewuist! Kui kaunisti kuju-
 newad siin Salme ja Linda laadid, kes vastameelseid
 kõifilasi tagasi saadavad! Kui kenasti kirjeldatakse
 neidude ehtimist ja üleüldse pulma ilu! Ja kui
 liigutav lõpeks on Salme ja Linda lahkumine kodus,
 kui täis lyrikalikku tunnet nende jumalagajätmise sõnad
 kasuema ja omaste waasta!

II. I o o s jätab epos hulk aega wahale ja kõne-
 leb wana Kalevi eluõhtust, tema surmast, Kalevi-
 poja sündimisest ja tema lapsepõlvest. II. Iugu.

III. I u g u jutustab lese Linda rõövimisest Soome
 tuuslari läbi. See nähtus on iseäralik, et lese
 Linda rõövija just Soomest oli. Ta näitab, et
 juba sellel ajal, kus Kalevipoja lugu sündis, eest-
 laised Soome suguwendadest täitja lahus olivad,
 ja, wahest neile koguni waenuliseid waasta seisivad.
 Osalt aga põhjeneb Soome tuuslari lugu üleüldise III. Iugu.
 rahva orwamise peal, mille järele põhja Soomes
 ja Lapi maal kuulsad ja vägewad nõiad elutsej- Tuuslar.

wad. Weel leiame III. loos kolme Kalevi wõsuke se jahikäigu ja nende wõidulaulu kirjelduse, mis jutu kõige wanemate osade sekka langeb. Siin ilmuwad kangelased oma täielises selguses, pooljumaliku wääga wäljaehitatud, kuna nad metsasid ja wälsjasid elawa loodusega täidavad.

IV. lugu. IV. lugu kirjeldab Kalewipoja juhtumisi saarel Soome lahes ning Saare piiga õnnetut surma. Siit leiame ühe Eesti rahvaluule pärsli, ülilusja armastuse laulu:

„Kaugela on minu kaasa,
Wete taga armikene,
Kaugel on, kaugela nähisse,” j. n. e.

Saarepiiga. mida Saare piiga öösi üks merekaldal wälwates laulab. See lugu on üks kõige tumedamatest terves loos. Seletataks, et piiga Kalewipoja õde olnud, mille läbi küll siis tema õnnetu surm selgib. Seesugusel lool aga peame küsimaga: kus on siis need mahetüükid eposest, mis neiust ja tema tulemisest Saarele pajatavad? Kesk on siis Saare eit ja taat? Seni kui uusi jälgesid rahvaluulest selle loo kohta pole leitud, peame küll seletuse wõlgu jäätma. — Selles loos leiame veel enne nimetatud „suure tamme laulu” hakatuse (kuna lõpp järgmises, V. loos, leidub) ja ühe fauni ballade-sarnase laulu neiust, kes meresse supplema läimud, seal imelise waskmehega kõkupuutunud ja selle nõiduwa naeratuse mõjul merde uppusudgi.

V. VI. VII. lugu. V., VI. ja VII. lugu kõnelewad Kalewipoja Soome sõidust, tema juhtumistest tuuslari talus ning kuulsa sepa Kodus ja wiimaks koju sõidust. See osa eposest on kõige enam järjekorraline, otse dramatiline. Üks tegevus ilmub loomulises järjes teise järele, kangelane ise astub seal selges paistuses, olgu heast wõi pahast küljest, mõie ette, nii et meie ainult sellest järgust tema iseloomu üle täielise pildi saame.

VIII. ja IX. lugu näitavad meile Kalewipoega ^{VIII. IX.} tunningana ja ühtlaši kui hariduse edendajate prototüpu (esimesest algpilti). Siin ühendatakse fölik rahva kauaaegne wöitlus looduse vasta ja hariduslik töö ühes inimeses: näidatakse, kuidas Kalewipoeg — inimesena ühelt poolt — maad harib ja pölluks teeb ning metsloomi hävitab, teiselt poolt — pooljumalana — oma higist hallikaid laseb signeda. — Uku ilmumine on üks tõdige wanematest ja ühtlaši ilusamatest järkudest eposes.

X. XI. ja XII. lugu on eesminewate järg. ^{X. XI. XII.} Siin näeme Kalewipoega teises töös: riigi kindluseks linnasid ehitamas, kus juures teda aga ühtelugu waenlased — sortsilased — eksitavad.

XIII. ja XIV. lugu, hilisemalt sündinud järku- ^{XIII. XIV.} lugu. õega segatud, laulavad Kalewipoja esimesest põrgustäigust, kuna meie

XV. loos jälse Kalewipoja walitsuse tegewu- ^{XV. lugu.} fest sõnumeid saame. Peale selle leiame siin kolme põrgust peastetud piiga armuloo ja nende suust elava wärwidega huvitava kirjelduse manast Eesti perekonna elust.

XVI. lugu on wäga tähtjas jutustus föidust ^{XVI. lugu.} ilma otsale. Siin leiame selgeid tunnistusi, et eestlased tublid merejõitjad on olmid. Nende reisid on kaugel ulatanud, wist ehet Gröönimaanigi, nagu „penisabaliste maa“ arwata laseb, kahtlemata aga õslandi saareni.

XVII. loos ilmuwad esimesed lõpu märgid: ^{XVII. lugu.} sõda on lahti, kus veel küll Kalewipoeg wöitjaks jäab. — Siis aga edasi, nagu ka

XVIII. ja XIX. loos kujutatakse teist põrgus- ^{Wiimsete} läiku, mis ka palju märkisid hilisemast ^{lood} ajast kül- ^{ja lõpp.} jes kannab.

XIX. laulu lõpp ja XX. laul kõnelewad Kalewipoja wiimsetest pääwadest. Nag, millest siin

jutt on, tähendab kahtlemata Eesti wana priiuse lõppu. Pealetungijate raudmeeste ees langeb muistne kangelaste ilm ja riik rusudeks tollku. Üksinda Kalewipoeg peaheb üleüldisest hukatusest eluga, et enne määratud wande järele oma surma kääpas leida.

5. Kalewipojast üleüldse.

Üleüldine
epose laad.

1. Kalewipoja loos ilmub ka kõiges Eesti rahvaluules walitsev elegialik toon ja nimelt iise-äranis selgesti. Kangelase laad on läbi ja läbi tragikaline (kurbline). Tema seisab kõigi oma tegudega tundmata ülema wõimu, walju saatuse woli all. See wõim laseb teda ka viimaks tema süüde lepituseks hukka minna, sest et were süüdi ainult weri lepitada wõib. Kalewipoeg, alati wõitmata, ei sure mitte lihtsal viisil; tema langeb raskes wõitluses saatuse wõimude vasta. — Endise röömsa tooni asemel aastub meie eposesse kurbdus, sest rahwas lauges oma ilusalt priült seisult sügawale alla. Paulik kurdab möödaläinud waba põlve taga ja laulab sellest käesolewale ajale troostiks. Seilest tuleb, et Kalewipoeg nii väga oma wennas-eposest Kalevalast lahkub läheb. „Kalewala on nagu kewadene hommik, kus hõbe-pilswesed siuises õhus heljuvad, Kalewipoeg aga kirju, täis fantasiat, wärwide segaduses särav sügise õhtu“. Terve epos näitab sügawatundelis, melancholilis õrna hingelut, kuid kõik on otsegu leinaloori taga warjul.

Kalewipoja
laad.

2. Kalewipoeg on kõige inimesesoo asemik (prototypus) wõitluses looduse vägede vasta. Nagu inimene loodust enese alla heites suuri tegujiid on teinud, nii kujutab siis ka rahvaluul seda wõitjat määratu suurelt. Ja nagu sellel alg-ajal inimese soo mõistustus veel mitte kaugemale ei wõiniid edenenuud

olla, nii on ka Kalewipoja mõistus kaunis väike. Kõik oma siured tööd saadab ta oma määratu keha-jõuga korda. Selle juures on ta ausameeliline, nõia nõusid põlgab ta igakord. Üks ainus kord — wõitluses Garwikuga — tarvitab ta neid, ehet kõll vastameelt. Tema meel on lapselikult awalik, seal juures peaaegu rumal. Õehalik elu on tema juures tähtsam toimetus. Õsääreline on tema suur magamise isu. Nende omaduste poolest on ta väga kuulsa Greeka kangelase Heraklese sarnane (see oli täitmata sõõja). Nagu Herakles, nii läheb ka Kalewipoeg saatuse sala sunnil oma enese jüü läbi hukka. Oma suurt jõudu ei tarwita ta kuni, peale Soome sepa poja surmamise, hal-wästi, waid toimetab ikka midagi head, ehet kõll plaanita. Tema püüdmised on väga mitmesugused, kuid ühine, kindel siht puudub. — Weel ilmutab Kalewipoeg sügawat elegialikku pehmet tunnet, seal kõrval on ta aga ka röömus, jah jämeigi wahest. Kuid tema röömustus on seda laadi, nagu seda ainult kuni meelearaheitmiseni kurbade inimeste juurest leitakse, milles nad oma piinawaid tundedid ära lämmatada püüavad. Siis näitab Kalewipoeg oma Soome reisist saadik päew päewalt kašwarat uhkust, mis igas teos ikka nähtavale tuleb. Wist sellesama halva omaduse mõjul juhtub tema mitmesugustesse kõlbmata lugudesse. „Näitab, nagu oleks Kalewipoeg selle reisi peal oma kõmbelise põhja kaotanud“ (D. Donner). — Nendest wigadest hoolimata kerlib siisgi waatleja silma ette Kalewipojast kaunis kuju, „kes, nagu Herakles ja Theseus, maa, mis täis metsi ja kiskjaid on, elamisele kõlblikuks teeb; kes, nagu Aleksander Suur Õdamaa juttudes ja skandinaawlaste jumal Thor, südikalt ilma otsa tungida ja põrgut ärawdita püüab; kes lõpetab, nagu Britannia kangelane Artus ja juutide Simson, palavalt oma isamaad armastaja sõja-

mehena oma kodupinda wõveraste pealetungimise eest waprasti kaitseb" (Büchner).

**Kaitseb tege-
la sed.**

3. Teised eposed tegelased jäätwad peakangelase kõrval koguni tagasi. Tähtsamad on ülemal nimetatud (§ 4, 2). Wana Kalewit kirjeldab jutt koguni kahvatult. D. Donner arvab tema jumala (Uko) enese olema. Kalewi pojad ja Linda ning Salmi on taewalised, Uko lapsed. Saare taat on seesama jumal-Kalew ning sellest selgub, miks Saare piiga, Kalewipoja juust kuuldes, kes ta olla, ehmatusest merde kukkus: ta nägi ju, et wõveras noormees ta wend oli. — Linda on armastaja südamega abi-kaasa ning ka truu laste ema. „Nagu kuuljas Odyssee loos Penelope kõik kõslased tühjalt tagasi saadab, nii paneb ka Linda julgesti kõikidele kõsja-himulistele wästa.“ — Kalewipojal oli ka, nagu kõikide tähtsamate eposte peakangelastel, truu sõber: Alewipoeg. Kõige enam ilmub selle truudus Kalewipoja teise põrguskaigu ajal, kus ta kõige aja koopa suus ootab. — Olewipoeg, kelle pea omadus kawalus ja osawus näitab olewat, ning wahwa, südi Sulewipoeg on liig kašinalt eposes kirjeldatud.

**Ilusamad
kohad.**

4. Mõned ilusamad kohad Kalewipojas on: Terwe III. lugu on koguni tähtjas terwest eposest. Kohe hakatuses leiamme üli-toreda pikse müristamise kirjelduse (iseäranis 12—18.) Edasi tuleb Kalewipoegade wõidulaul metsas, milles Schott ütleb, et Wanemuist enastgi rahvaluul paremini ülendada ei wõi, kui see siin kõngemeeste wõjudega sünnil. Ning lõpul — Kalewipoja kurtmine iša haual, tema mõtted Soome lahe kõrgel kaldal — „ilmub Gesti luule kadumata iluga wälsjachitatud meistrítööna“ (Elmgrén). Üllikaunisti on rahvaluul seda kohta kirjutanud, kus sale noormees kohisewa mere kõwisel rannal seisab, walmis kodus wälsja tundmata maale ja teadmata tulevikule wästa minema. Rand särab

õhtuse päikese paistusel; lapsepõlwe süütaus ja ilu soistawad temale oma „jumalaga” kõrwa siisse. Aga laene laene järele weereb wahutades waasta ranna kalju, mingit teadust eidest andmata, tulewiku saladusfi seletamata” (O. Donner). Kuid kahju aga, et mitte teada ei ole, kas Kreuzwald seda omaast peast wõi rahwalaulude järele on luuletanud. — Järgmistes lugudest on kõige enam tähelepanemise wäärt sõit ilma otsa. Selle piika teekonna järele, mis Odysseuse ja Argosõitjate ehitessid meelete tuletab, peame arwama, et eestlased Norra ja Íslandi randa sid tundsiwad. „Penisabalistes wõib ka Grööni maa eskümoosidgi ära tunda.”

Kogumise
lugu.

Fähmann.

Kreuzwald.

Jakub
Fischer.

5. Kalewipoja laulusid kogus kõige enne Dr. Fähmann (esimene riise nendest ilmus ajakirjas Inlandis 1836. Schüdlöffel'i sulust), kes aga enne mulla põue puhkama läks, kui tööd vieti algadagi suutis. Tema oli oma kogutud lauludest koguni wähe ülestähendanud, haruldane mälestus hoidis tal isegi kõik alal. Mis wõimalik oli, seda päris Dr. Kreuzwald ja hakaas suure südidusega tööle. Umbes 35 aastat festis waewaline epoje riismete kogumine ja kõkuseadmine. Esimesi juttu sid Kalewipojast kuulis ta Rakvere ligidal Kaarli wallas ühe wana teenri, Kotlep Jankowits'i suust. 16. aasta wanaduses öppis ta Hageri tiheltonnas, Dhulepa wallas, imelikku wanameest, Jakub Fischeri, tundma. Tema oli Vääne maalt pärit ja süs juba umbes 80 aastat wana. See Jakub oli Kreuzwaldile peahallikaks. Ta kirjeldab ise seda tähelepanemise wäärt meest järgmisel wiifil: „Jakubil oli sügaw tundeline luulelik loomus, kes oma enese luulekuju sid lihaステ filmadega arwas näinud olewat. Noores põlves olla ta osav wiulimängija olnud, fest et „waim“ tema wiili siis istunud ja wiisisid loonud. Välastal 1820. jutustas ta ise nii moodi: „Tormisel sügise-ööl mere laenete kohisemist kuulata, kuidas

nad västa kalju murduvad, see on muusika, see õpetab viisivid, mida aga mänguriist mitte järelteha ei vdi. Kui ma nüüjugustel filmapilkudel oma miiuliga kõrgel kalda kaljul istun, soovisin ma omale paati, mis mind läbi laenete sinna muusika juurde oleks kandnud, kus ma furnud oleksin. Mõnikord ajas mind salasund inimeste tülikast elust äraminema; kui ma siis metsa varjus istusin ja puulatvade tasast kohnat ning lindude laulu okste peal kuulatasin, siis ärkasiwad uued viisivid minu hingess elule, ruttu wõtšin ma miiuli ja katsusin oma sissemisi tundmusi healtes ilmutada. Ja kui selle juures öö kätte jõudis, näitas mulle, nagu oleksiwad kõik taewa tähed ühes laulnud. Ja, igal ašjal ilmas on oma heal, oma iseäraline kõne, kuid meie kõrv ei mõista seda mitte. Nüüjugustel tundidel olen ma oma kõige ilusamad viisivid miiuli peal mänginud, kehalikkusid tarwituši, sõöki ja jooki, seal juures hoopis unustades. Ka nüüdgi veel, kus ma aastate kaupa enam ei ole mänginud, tuleb mulle üksikus metsas lust wana wiisi mängida, kuid ašjata — endised healed on kadunud! — Nüügunne oli see mees, kelle käest Kreuzwald wäga palju Kalewipoja lugusid sai. Näituseks on „Sissejuhatus“ ja Soome reis — nimelt ujumine üle lahe — puhtalt Žatubi järel ülesse pandud. — Esmalt oli Kreuzwald tööd oma käe peal alganud, kuid 1850. nimetas Õpetatud Gesti Selts ta omalt poolt just selle ameti peale ja aitas ning toetas teda. Alles siis 1857. oli töö lõpule jõudnud ja Kalewipoeg ilmus Õpetatud E. S. kirjadena annete kaupa, ühes saksa keelse tõltega (C. Reinthal ja Dr. Schulz-Bertram'i töö). 1861. anti wiimane wihk wälja. Juba 1862. trükiti Soomes Kuopio linnaš ainult eestikeelne Kalewipoeg, rahva oma tarvis. Kolmas trükk ilmus 1875. Tartus Schnakenburgi külul. — Wõderastesse keeltesse on Kalewipoega tõlkinud:

Wäljaanded.

1) Saksa keelde praegu nimetatud C. Reinthal ja Schulz-Bertram. 2) Weel Saksa keelde Julius Grossse (lühendatult). 3) Wene keelde mag. Truusmann. Peale selle on veel 4) Israël Kalewipoja lugu proosas lühendatult jutustanud; 5) Büchner uusamuti Brantsuse keeles. Võepeks on tema sisu mitmes ja mitmes teaduslikus kirjatöös seletatud, nagu Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran aastaraamatu „Suomi” sees, Peterburi ja Berliini teaduste akadeemia kirjades j. n. e. (Waata eesotsas „hallikad“.)

Töölod
mõterastesse
teeltesse.

6. Kreuzwaldi enese ütlemise järele on ta Kalewipoja weab. Kalewipoja rahva suust kuulduid laulude ja juttude järele tööku seadnud, wahel ka koguni luulewõimul ühendawaid wahetükkid juurde lisandud. Sellepärast kurdab kriitika, et Kalewipoja eposel tööge pealt kõlm suurt puudust on: 1) Alguškirjad, rahva „juu järel“ truult üleskirjutatud, puuduvad, mille järel näha võiks, mis just rahva oma muistne mälestus, ehet mis Kreuzwaldi oma luuletus on. Ehet ta küll esimeses trükkis rahva suust lauluna leitud järgud tähelestega on äramärkinud, ei ole nad siisgi mitte muutmata rahva oma luule, waid Kreuzwald on neid mitmeti ümber teinud. —

2) Kalewipojale on ašjata palju lugusid wahelisatud, mis terve epose jutuwooluga koguni mitte ühenduses ei seisata ja seda ainult takistavad. Näituseks nimetame mõne liia wahetüki: Saare tamme laul (nagu ju eespool tähendatud); sõjasõnumiku kodusõit (IX. laulus); waelapse laul (XII.); ussi sõnade õppimine (XIII.) ja väga palju muid kohte. O. Donner arvab koguni, et Kalewipoja epos õiguse pärast 7.-nda lauluga lõppema peaks, kuhu ainult XX.-st laulust surm juurde tuleks wotta. See nõudmine on muidugi üleliigne. — 3) Et Kreuzwald „suur grammatika tundja ei olnud“, sellepärast „kübiseb Kalewipoeg otse keelewigadest“. Wanad

Alguškirjade
puudus.

Segajad
wahetükkid.

keeles weab.

ſõnatujud on väga paljuis kohtades koguni wõeriti fünnitatuud ja tarvitatuud.

Lõpu otsus. 7. Sellewasta aga peame ometi lõppeks tunnista: Ehk kõll Kalewipojas wigasid leiame, on ta siisgi meile kallis, sest ta on luu Gesti luuist ja liha Gesti lihast. Ta on „Gesti rahwa ausammas, Gesti rahwuse kandja ja kaitaja“, sest et ta, nagu kõikidest tunnistustest selgub, kahlemata Gesti rahwa muiste mälestustest on kokku seatud.

6: Tõll ja tema wennad.

Tõlli lugu. 1. Teine Gesti rahwaepos kõneleb Saaremaa kangelasest Tõllist ehk Tõllus'est ja tema kahest wennast. Kuid see lugu on koguni ilma luulelise kuueta. Ei wõi mitte ütelda, kas ta forra, nagu Kalewipoja epos, regewärssidena rahwa suus elas, wõi kandis ta alati proosa kuju. Garnast ümberloojat, nagu Kalewipojale osaks on saanud, ei ole Tõll mitte leidnud.

Sisu. 2. Muiste elasiwad — nii puhub wana jutt — kolm vägewat wanemat, wennad: Tõll (ehk Tõllus), kes Saaremaal praeagine Tõlliste mõisa kohal Püha kihelkonnas asus; Leiger Hiiumaal Soru kabeli ligidal, Leigri pere kohal, ja kolmas, noorem wend, Saaremaal Woldis. Kõik olivad oma suuruse, keha jõu ja vägewate sõjategude pärast kuulsaad. Tõll, näituseks, oli nii tugew, et ta suurt härja wankrit üheainsa sõrme otsas ümber pea wõis keerutada. Wennad elasiwad sõprusel isekeskis. Hiust Saarde ja tagasi käies ei pruukinud nad laema ega lootsikut. Selle asemel aga wõtsiwad nad wiie-füllased palgid keppideks kätte, pistsiwad pool waati õlut „külaasjaks“ tasku ja sammusiwad otse-teeid läbi mere. Wesi ulatas neile ainult niueteni. Kui Tõll omale suppi keetis, siis pani ta paja tulele ning läks ise otse merest läbi Hiust wenna

Tõll ja Leiger.

läest kapsaid tooma. Nii kaua, kui wesi keema oli hakanud, oli ta juba tagasi.

Kirikute ehitamist ei wöinud wennad kannatada. Kiritud. Nii kuulis korra Töll, et Hiius Keina kirikut ehitataks. Kohe sütüs ta wiha pölema, haaras ühe määratu kiwi pihku ja tahtis sellega pooleni olewa ehituse puruks paisata. Kuid ränk kalju tükki ei lennanud siuna maale, waid tukkus enne Hiiu ranna ligidal merde, kus ta veel nüüdgi näha on ja „Tölluse kiwi“ nime kannab. — Kui kirik walmis oli saanud, juhtus Leiger sealt mööda minema. Uudishimulikult tahtis ta näha, mis seal sees peaks olema. Suure waewaga läks tal wiimaks korda, pead uksest sisse piista — fest hoone oli temale liig väike. Ümberwaadates hüüdis ta pölastusega: „Tohoo, mis koera-onn see ometi on?!” — Aga Waenlased. ka waenlaste eest kaitseviwad kangelased isamaad. Kuna Leiger kuradiga wöitles ja teda suurte kiwidega pildudes ka pakku ajas, sõdis Töll maale tun-giwide waenlaste väe wästa. Kui korra jälle sõda lahti oli ja jutt waenlaste körwa puutus, et Töll ise pea ilmuda, ajas see paljas sõnum neid juba põgenema. Kangelane wirutas suure tölla ratta neile järele, mis aga neile midagi kahju ei teinud, waid ühetka werstase jooksu järele Sõrve liiwakingu juures katki läks. — Keine kord jälle kiskus ta rehest mööda minnes tala wälja ja tormas sellega waenlaste peale. Lahing oli siis hirmus: werd oli nii palju walatud, et ta jõena woolas, kuhu kolme-päewane wars ära uppus. Wiimaks aga ei jaksanud Tölli t. ka Tölligi joud enam: waenlased lõiwiad mõõgaga vägimehe pea mahu. Siis wirutas ta Kangru-mäelt (lahing oli Sõru nõmmes, Anseküla ja Kärgla kihelkonna piiril) tala niisuguse jõuga minema, et ta Kuresaare ligidale linnu lahte (teisendite järel Awasoo järve) tukkus, kus ta praegugi näha olewat. Selle peale tööstis Töll mõõga otsaga oma pea ülesse

ja ratsutas nii edasi. Üks naine tuli waasta ja ütles: „Wuih häbi, mees sõidab ilma peata!“ — „See ei ole häbi, kui mees peata sõidab,” kostis Töll, „see on aga häbi, kui naine paljastega lehmi lüpsab.“ — Et aga palju werd wälja jookhis, siis ei joudnud ta enam pead hoida, nii et see maha kukkus. Warsti langes ta ka ise maha, üteldes: „Kui jälle maale sõda tuleb, siis hüütagu: „Töll, Töll, töuse üles!“ siis töusen ülesse ja tulen waenlaste waasta appi! Sinna ka ta surigi. Haud olla veelgi näha Anseküla ja Kärgla kihelkonna piiril, Tirimetsa mõisa ligidal. — Ühetorra tulimad koerad karjapoissid Tölli haua juurde ja hüüdswad: „Töllu, Töllu, töuse üles, waen on maal!“ Töll töösis rinnust saadik hauast üleäse, nii et käed nähtavale tulimad, mis weripunased oliwad, ja küsis: „Kus on waen?“ Lapsed vastasid: „Muhi maal!“ Töll waatas küll ümber, ei näinud aga suitsu, ega kuulnud mürinat ja sai poiste paha nälja üle wäga vihaseks, nii et ta sajatades hüüdis: „Kurt, . . . ja wargus ei pea rahwa seast ilmas ära kaduma; enne ma enam ei töuse „kui kadakas lehti ajab.“ . . .

Tölli tähen-
dus ja laad.

3. Tölli on mitmed uurijad, näituseks Eduard Pabst, Schweizi Tell'iks teha tahtnud. Ehk küll mõned Soome ja Lapi jutud selle sarnased on, ei taht see kokuseadmine ometigi mitte Gesti loo kohta kõlbada. Pabsti tõendusid näikse kõik liig kõhnad olema. Nime sarnadus wõib ju ainult juhtumine olla. — Kuna Kalevipoeg suuremaa eestlastele hار-
دuse eest wõitleja, rahwa kuningas ja walitseja on, ilmub Töll Saares ainult sõja wägilasena. Tema tegewüs käib ainult — muidugi nii pikalt, kui me seda korjatud jutu riismetest märgata wõime — maa kaitsmise kohta, peale tungiwa waenlase wägede ja riistiusu waasta. Sellest selgub, et Töll mitte wana muistseaja kangelane ei ole, nagu Kalevipoeg, vaid et ta eluaeg ning sündimise silmapilk just sakslaste

siatuleku ning riistiusu toomise ajaga ühte langeb. Wõib väga wõimalik olla, et tervele loole mõni historialik Saaremaa vägilane aluseks on.

4. Tõlli juttusid leiame Inglannis 1858 ja Ed. Korjanduseb. Pabst'i „Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands“ sees, isearanis H. Neusi'i susest. Päraast on Peeter Südda (sünd. 1830, Kihelkonna ja päraast Kärla föster) Tõlli jutud ühte kogunud ja raamatu „Saaremaa vägimees Suur Tõll“ Kuresaares 1883. välja andnud.

B. Lyrika.

7. Rahvalaulust üleüldse.

1. Rahvalaulu sisu on lyrika. Kuna epos lugu-
fid jutustab, mis terve rahva kohta kaiwad, mis — ehk küll ühe inimese töödena — kõige rahva lääfääigust kõnelewad, kujutab meile rahvalaul üksitüki inimese mõtteid ja tundmusi. Epos seab meie silma ette enam ehk wähem riiklikku, awalikku elu — rahvaluul perekondlikku elu. Epos seletab rahva möödaläinud elu wäljastpoolt, lyrika seestpoolt. Epos ilmuwad esimeses reas teod, juhtumised, siin aga südame tundmused, nagu neid igas inimlikus rinnas leida on.

Epos ja
rahvalaul.

2. Sellest järgneb ka, et rahva lyrika lauludes kõnewiis ja -wool wähe teine peab olema. Kuna epose siindmused juha kaugele laulja selja taha on jäänud, seega ka tundmused, mida nad tema rinnas elule kutsusiwad, enam ehk wähem wagusi on jäänud, tulewad aga lyrika lauludes ilmutatud tunded ikka ja ikka jälle ette. Nad ei wanane ialgi, sest et elu oma woolu kunagi ei jäta. Sellepäraast laulab

Rahvalaulu
kõnewiis.

rahwas eposes rahulikumalt, wähema tundmuse arvaldusega, „objektivilisult”, üksi kõike oma tähelepanemist räägitawa asja peale pöördes. Rahvalulus aga on igakordje lauliku süda liigutatud, tema tundmuste wald sedasamuti tormil, nagu ka laulugi sisu, tema kõnelliis on tingimata tormiline, liigutatud, enam ehk wähem rahutu, „subjektiwilise”. See wahe selgub kõige paremini, kui üht päris eposlist kohta Kalevipojast, näit. VIII. 627—876 ühe rahvalauluga, olgu waeselapse lauluga, mis ehitikombel Kalevipojasse on paigutatud XII. 782 kuni 981, keele kombe poolest wördleme. Esimeses on kõnetoon tasane, rahuline, teises täis lyrikalist liikumist, rahutust. — See wahe on Gesti rahvaluldes wäikene, kuna ta muude rahwaste eposes ja lyrikas wäga selgesti silma paistab. Gesti rahwa epos on iseäraliste põhjuste pärast (v. 5., 1.) täis lyrikat ja sellepäraast ligineb tema kõneolu tihti rahwa lyrika lauludele.

Põhjustoon. 3. Gesti rahvalaulude põhjustoon on kurblik. Suurem jagu, ja just kõige ilusamad laulud, on elegialikud. Kõdikide tähtsamate Gesti rahvaluule uuri-jate arwamine on sellepoolest üks. Kreuzwald, Schott, Donner, Büchner, Neus j. t. seletavad: „Gesti rahvalaulu tähtsam külg, tema sisu, tema põhjusmõte on kaeblik; kõdikidest lauludest käib leinaw toon läbi”.

„Wellekene, mis ma laulan?”

„Laulu om ikkene haleda,

„Orja põlwele wäga raseda!”

ütleb üks rahvalaul ise. Selle poolest käib Gesti rahvaluule Wene omaga ühte, arwab M. Carriere. Kuid Gesti luuldel ei ole wististi mitte algusest sarnane laad olnud. Põhjus niijugustele kurbadele mõtetele on ainuüksi meie rahwa kurwas minewitüs. Perekondlik elu ei wöinud (nagu see Wene luuldes sündis), mingit põhjust selleks anda. Kujutavad ju

ometi rahvalaulud perekonna elu föide ilusamate wärwidega (v. Kalewip. XV. 656—694). Selle waasta ei arva ma aga mitte eksiwat, kui ütlen, et ühes priiuse kaotamisega, kuna rahwas koledate lauavältawate sõja ja föigesuguiste wiletsuse aastate järel wõera ikke alla ja orjapõlwe fatus, rahvalulde laad suurel wiisil muutus. Rõõmuheilineate asemele piidiwad loomulikul wiisil kaebbehealed astuma. Ja see wiletsus awaldab oma mõju terve kuusseitse aastasada! Misime, kui siis terve rahwa laad muutus! — Peale selle arvatakse, et ka maa iseloom ja kliima siin mitmetpidi oma mõju on ilmutanud. „Nad (Eesti rahvalaulud) tuletarwad Jiri ja Põhja-Schoti laulusid meelde, mis sellefama mõju all on sündinud. Needsamad udus ja pilvvedes ilmuwad warjud, needsamad laenete ohkamised ja tuule kaeblikud healed, needsamad salalikud warjud täidawad udust pimedat silmaringi siin kui seal; need kehata healed, mis mustast minewikust ja tumedast tulewikust kõnelewad, need wiirastuse sarnalised unistused on nendesamade põhjuste wili, mis wägewalt rahwa kujutuswõimi peale mõjuwad.“ (Büchner). — Võpeks tähendan veel ühe Eesti luule iseäralise omaduse peale, see on põlew isamaa armastus, mis iseäranis selgelt rahwaeposes ja siis pärast poole kunstluules nähtawale tuleb. „See, wõib olla liignegi, isamaa armastus on üks kulg Eesti waimust, mis wana Greeka rahvast meelde tuletab“ (Büchner).

4. Wanad eestlased on suured laulu armastajad olnud. Sedá seletab föide selgemini ilus rahvalaulukene:

„Laula, laula, suukene,
Liigu, linnu keelekene,
Mõlgu, marja meelekene,
Jutse, südamekene!
Küll saad siis sa olla waida,
Kui saad alla musta mulda,

Wanabe
eestlaste
laulu-
armastus.

Walge laudade wahele,
Kena firstu keskeella!"

Oma laulufid laaskivad nad igal pool ja igal ajal kõlada. Sügaval tundel, liigutusega kuulatati neid. Nii jutustab Schott Kalewipoja laulust: „Mulle kõneldi, et veel 70. aasta eest (s. o. umbes minewa aastasaja lõpul) neid laulufid igal pool kuulda olnud, isearanis tüdrükute suust. Keegi wana emakene ütles Dr. Schultzile: See olnud väga armas ja põhjatu laul, ja kui tema noores põlves kadunud Kreuse Viisu seda laulnud, siis olnud kuuljad kui nõiutud, pea naernud, pea nutnud nad." —

Laulude loojad. Isearanis hoolikad laulude loomises, alalhoidmises ja kuulutamises olevad naised ja neiad, nagu maleda paljude laulude sisu järele arwata võime. Ometi teataavad meile wanawara korjajad ka laulikuteest — meestest. Nii Kreuzwald — oma armast Jakubist. Neus kõneleb kellegist „wanast laulumehest", kes oma metallikeelelise kandlega maad mööda ümber käinud ja oma lugusid laulnud. Ta olnud kas Viru Saksimõisa prii talupoegade ehk ühe Rootsi alamohvitseri (?), kes finna elama asjunnud, järeltulijä. Pärvis kindlat elukohta tal pole olnudgi; rännanud ühest kohast teise, kuni ta wimaks 1812. vöi 1813. aastal kõrges wanaduses surnud. Mõne laulu järel võib pealegi arwata, nagu oleks wanadel eestlastel pärvis laulikute suguvõjad olnud. Nii kõneleb laulik ise enesest ühes rahvalaulus:

„Laulik on minu isale,
Laulik on minu emake,
Laulik lapse liigutaja,
Laulikad wennad noored,
Weeretajad wenna-naised.
Laulik peab minustgi saama,
Laulikaja tütterista,
Weeretaja wendadesta."

Laulude sündimise aeg. 5. Eesti rahvalaulufid ei ole mitte kerge osadesse jagada. Nende sisu on väga mitmekesine:

niit laialine, kui kõik elunähtused kokku, on ka laulude piir, mis neist jutustavad. Kõige wanemad rahvaluule sünnitused on mythilised laulud ja epos, nagu seda kõikide maailma rahvaste hariduse- ja kirjanduse-lugu tunnistab. Kui wanaks just meie oma rahwaepose ja esimeste rahvalaulude iga peame määrama, on väga raske ütelda. Epose kannul käib 'lyrikaline rahvalaul ja nimelt laulud, mis laulikust ja laulu suurest imewääest jutustavad (I.) Siis ehk tekkisivid wahest laulud, millede sees rahwas röömsaid tundmufi, looduse ilu, noorepölvwe lõbpu, armastust ja abieli kujutab (II.) Nende sekkalangeb ka arvurikas pulma-laulude kogu. XII. ja XIII. aastasajal, kus Eesti rahwas hirmsate sõdade mässu fissesse sattus, sündisivid loomulikul viisil sõjalaulud (III.), kuna muutunud elukorra ja wiletsuse järeldus elegia ehk leinatoonilised laulud olivad (IV.), mis elu tema kirvast küljest kirjeldavad. Magu eelmine osagi XIV. ja XV. aastasajal, nii sündisivid ka siis nõndanimetatud „katoliku laulu“ ja lood (V.), — osast ka hiljemini. — Siurem osa lauludest, mis igapäewaist elu tema tööde ja muredega kirjeldavad, on ka hilisemal orjapölvwe ajal, XV. ja XVI. aastasajal ja pärastpoole, tekinud (VI.). Kõige uuema aja sünnitusteks aga peame lauluksid lugema, milledeks satyrika, pilkav, toon nähtavale tuleb (VII.). Iseenesest mõista, käib sarnane jagamine aja järelle aga ainult üleüldise fissi järelle lahutatud osade kohta. Üksikud laulud, selles ehk teisest hilisemast osakonnast, nagu näituks iseüranis satyrika ja igapäewase elu lauludest, wõivad väga wanal hallil ajal sündinud olla.

6. Esimene Eesti rahvalaul ilmus 1695. Kelch'i „Jörru“ laul. „Vießländische Historia“ sees:

„Jörru! Jörru! jooks Ma Tullen?
Erra tulle Ellaken.“

Micks ep ella eile tulnut:
 Eile olin Ella üxinesse
 Nüht ollen virbi wiefesse.
 Tulle Home Homikulla,
 Sies ollen Jelle üxinesse
 Kärtotella Kaste Ella
 Siula Sittika Willula
 Sies ollen Walmis Wainijule,
 Kaunis karja Satemalle."

Seda laulu on mitmet puhku ja mitmet moodi festsaadik katsutud seletada. Kui ta ka üleskirjutaja poolt, kes keelt selgesti ei tundnud, koguni ära on rikutud, näeme siisgi kõhe, et see armastuse laul ~~korjanud~~ on. — Järgmised laulud ilmusid siis 1778. a. Herderi „Stimmen der Völker“ sees. Need 8 laulu on Hupeli üleskirjutatud ning Saksa keelde tõlgitud. — Edasi leiame palju laulusid 1813—1832. Rosenplänteri „Beiträge“ sees, Rosenplänteri enese, A. Knüpfferi, W. v. Ditzmari, Gwerthi ja Boehmanni poolt. Kuid esimene suurema kogu andis alles 1850—52. A. H. Neus wälja: „Ehstnische Volkslieder, 2 Teile“, Knüpfferi, Kreuzwaldi ja enese kogudest. — Uuematest toodetest on kõige tähtsamad: Dr. Weske, „Eesti rahvalaulud, 2 jagu“, 1879 ja 1883; ja Dr. J. Hurt, „Bana kannel“, alles poolseti, millest juba 4 jagu ilmunud on.

8. Laulud suusest enesest.

~~Sisu.~~ Nendes lauludes kujutatakse laulu vägemat nõidavõimu, mis inimesest ja loodusest kangel on, nagu seda juba Kalevipoegade laulust metsas näeme. Siis jutustavad nad veel palju laulikust enesest, nagu näituks:

~~Laulja neiul~~
lodu.

„Kus on kullalla kõdugi
 Ja ellal elu-aseke
 Ja marjal magadis-paika
 Ja tainiel talu-toake? (Lauljal neiul nimelt).
 Seal on kullalla kõdugi

Ja ellal elu=aseke
 Ja marjal magadis=paika
 Ja taimel talu toafe:
 Kus need kuusid kuniawad,
 Lepad sirged sinawad,
 Haawad noored haljendawad,
 Kased walged kajawad.
 Seal on kullalla kogugi
 Ja ellal elu=aseke
 Ja marjal magadis=paika
 Ja taimel talu toafe."

Selles, kui ka mitmes teises sarnases laulus, ilmub wanade eestlaaste, kui rikkumata looduse=laaste, armastus ja kallikspidamine sellesama looduse vasta. Laulik tunneb ennast igal pool kodu olevat, kus ta kaunist kodumaa loodust leiab, ning laenab temalt omale waimustust ja jõudu uutele lauludele.

Mitmed lood kõnelevad sellest, „kust see laulik saanud sõnad, huluke wiisid osanud?”

Paulu
õppimine.

„Mille nul pall'o sõnno suuh?
 Mille lajalt laulo wiisi?
 Kui ma olli väiketene,
 Kui ma kašwi kanaseh,
 Olli üte üö wantu',
 Pääle kate päivä wannu',
 Jmä wei hällu palole,
 Wei kiige kesä pääle,
 Panni pardsi hällütäniä,
 Suvi=sinu liigutama.
 Sää'l its partsi pall'o lauli,
 Suvi=lind liästi kõneli;
 Mina latfi mõttelema,
 Mõttelema, wõttelenia...
 Kõik ma raie raamatuhe,
 Kõik ma panni paberihе,
 Kõige ma kirja kirodi.
 Kui ma saie neiosa,
 Kui ma kašwi labosa,
 Wällä siis raie raamatuist,
 Wällä panni paperiist,
 Wällä kirjost kirodi.“

Siia juurde tuleb ka üks iseäraline laul „kand=lest“ arwata, mille sisu lühidalt järgmine on: „^{Lant} kandlest”.

„Kalisfed“ (kes need on, ei või mitte laulust aru saada) tapsiwad lauliku-neiu ära. Tema hauast aga kasvisi kähar käsk välja, millest kena kannel valmistati. Selle kandle peal mängis siis neiu „wend“ haledaid ja ärdaid lugusid. — See laul näitab minule terve Eesti kurvaloomulise rahvaluule symbol olevat: Rahva priiuss sai hauda maetud, aga temast kasvanud mälestuste ajal lõowad tema paremad pojad kurblifusid leinalugusid, millestes nad kadunud kallikest taganutawad.

9. Lõbu ja armastuse laulud.

Looduse laulud. 1. Selle liigi laulude põhjustoon on rõõmu-line, mis näitab, et nad niisugusel ajal sündinud on, kus rahwas oma seisukorraga rahul oli. Siia tulewad esiteks looduse kirjeldused arwata, näituseks:

„Eas“ aga laulud ladusahe,
Paulu viisid viisataste,
Paulu lugud lustilista
Kandle keeli keeritada,
Et, kui kuulmeid tutistawad,
Südameida sütitawad!

Nüüd on lesa lewadina
Talve rinnalt wõõrutanud.
Nurm its nukkus neitsina,
Ötse urval ufkendamias.
Mets on keelis, mets on ealis,
Keelis, ealis, suvi sajal!

Muru mattis murdes anged,
Sula laotas vete kaaned,
Pani lained paisuniaie,
Laine keerud kerimiae.
Päife pettis pääsukese,
Wirgus liuru (lõo) keeritania.
Wihmuse viis idudelle
Suve sundja sõnumida:
Idu äkas, wõsu tärkas,
Ahtra maida latteniaie.
Neiu, ella neiukene,
Rutta karja kaitsemaie,

„A'a sa karja nurmeella,
Ville pölli peenarilla!“

2. Vooduse laulude hulk ei ole mitte väga suur. — Järgmised laulud awaldavad nooruse lusti ja rõõmu, kujutavad neiu ja peiu enese ehet vastastikku liitust, ilu, uhkust ja rikkust, millest selgeste nende kõrge wanadus wälja paistab. Iglusate armasstuuse laulude arv on väike. Kõdige kenamat neist on Kalevipoja loo siisse pumutud. Iseäralise osakonna sünnitavad liige laulud, mida noor rahwas liige juures laulis, näituselks:

„Käi, liige, kõrgeelle,
Kõrgeelle, kaugeelle,
Et ma paistan palju maada,
Et ma paistan Paideesse,
Väigin liina uulitsalle,
Pärg mul paistab Pärnumaale,
Pärja saba Saksaiaale,
Kuub mul paistab Kuramaale:
Et tuleb poissi Pohlamaalta,
Raismees tuleb Narvamaalta
Minu pärja ilu päale,
Minu lindi läigi päale,
Kullat-kuue toime päale.
Kes toob pärja Pärnumaalta?
Isa toob pärja Pärnumaalta,
Ema toob saapad Saksaiaalta,
Wend toob kuue Kuramaalta.
Käi sa, liige, kõrgeelle!
Sõua, liige, sinna maale:
Kus need kuked kulda joowad (?),
Kuked kulda, kanad karda,
Haned haljasta hõbedat,
Peened linnud peningida!“

3. Ehet küll tõsiseid armasstuuse laulusiid selle sõna pärüs mõttes wähe on, leiate siisgi väga arwurikka kogu laulusiid, mis kõsimise ja pulma kohta käiwad. Pulme pidasid wanad eestlaased väga pidulikul viisil, haruldase hulga iseäraliste kõmbetega. Sellekohaselt kujutavad siis ka pulma laulud iga sammu, iga tegewuist, mis sellel pidus-

Nooruse ja
armastuse
laulud.

Liige
laulud.

Pulma-
laulud.

tusel ette tuli. Nii on meil pulmalaulusid, mis mõlemist poolt, „priumdi poolt“ ja „peiu poolt“ lauldi: teretuseks, õue pealt fisseminnes, pulma-
litigu joomise juures, priuti otsima minnes, otsimise
juures, priuti ärawiies, tanutamise juures, peiu
kodu, langude tulemise juures, tuppa tulles, laua
taha viies, weimewakka ülesseades, andeid jagades,
„noori“ magama viies, neid hommikul äratades,
lahkumiseks j. n. e. — Õlearaline nähtus pulma-
lauludes on, et neis rohkesti daktylusid ette tuleb,
mis ka viist nende rõõmulise sisu peale tähendab.
Näituseks seisku siin üks armastuse laul:

Peiu järele
igatfus.

„Kulla kägu, kuku, kuku,
Hõbe nokka tösta healta,
Tähepiiga villsiuga,
Kena linnukeele kandja!“ —
„Kurb on kägu läharpeaga,
Norkus seisab hõbenokka,
Tähepiigal taewas pilwes!
Vole mul armu andijada,
Vole mul fallist kattajada.

Warjuta on waene lapsi,
Fluta isata piiga!
Moored mehed, ellad wennad,
Pange raudjad rafkeesse,
Körwid karu nahkadesse!
Minge virgusta Virula,
Laske kiireste Läänele,
Uage hallila Harjule:
Tooge mulle teinepoolne!

Naise
ostmine.

4. Veel leiame laulusid, milleedes kirjeldatafse,
et wanal ajal naiji on ostetud ja ka rõõwitud.
Paaris laulus kaebab uusjugune ostetud noorik oma
furwa elu üle ja sajatab omakseid, kes teda raha
eest ehk vara eest ära müünud.

„Huo (hobuse) kaupa uusitsal,
Varja kaupa waanijal —
Neiu kaupa kambereh,
Neiu kihla keldereh,
Ölle pütta otsahna,
Wiina waat'e waih'e el.
Teede, teede neiu hinda,
Teede fallis fabo hinda,
Miä neiust antanessa,
Kua fabost faubeldi?
Sada salwe nifuda,
Tuhat püttu püüdelit,
Külümüt kilingida,
Walka wano taalberida,
Tuo neiust antanessa,
Tuo neiust saadanessa.“

10. Sõja laulud.

(XII. ja XIII. aastasada).

1. Sõja laulud on üks ilusamatest, luulelise-
matest osadest rahvalaulude seas. Tähtsamad nen-
dest on järgmised, milleedes ikka „wenna“ sõjakäi-
gust jutt on:

Esiteks saadeti sõsar sõtta. Kui aga seal awa-
likus tuli, et ta neu on, siis saatik pealik tema
koju tagasi ja käskis „welle“ sõtta saata. Väks siis
wend õe õpetustel ja juhatustel. Sõda sõudis
seitse aastat, siis jõudis wend koju poole. Aga ei
tundnud teda ei isa, ei ema ega wend, tundis ainult
õde. Siis

„Sõsar welle wihtlemaie,
Wäfin'd feha audummaie.
Seal ta wellelta küsima:
„Minu ella wellekene,
Kas on sõjas naine armas,
Naine armas, kaasa kallis?“
— „Oh mu sõsar sõstrasilma,
Masajalgne maalikene,
Ei ole sõjas naine armas,
Naine armas, kaasa kallis;
Sõjas armas haljas mõõka,
Kallis kangepää hobune.“
Sõsar wellelta küsima:
„Kas on sõjas meeste werda?“
— „Oh mu sõsar sõstrasilma,
Masajalgne maalikene,
Siin jookswad jõed wesina,
Sääl jookswad jõed werina,
Sutsest saadik sula werda,

Sadulast saadik saksa werda,
Wööst saadik wödera werda,
Tarretaiud wellede werda
Ei ma saanud mõõtentiale!“
Sõsar wellelta küsima:
„Kas on sõjas meeste päida?“
— „Oh mu sõsar sõstrasilma,
Mii on sõjas meeste päida,
Kui on soossa mättaaida!“
„Kas on sõjas sääreluida?“
— „Mii on sõjas sääreluida,
Kui on aias teibaaida!“
„Kas on sõjas sõrmeluida?“
— „Mii on sõjas sõrmeluida,
Kui sääl roogudes rägašsa.
Üra nõua, neitsikene,
Pikenialta sõja lugu:
Mis on sõda sünntitanud,
See ei lõlba neitsi lõrwa!“

Missuguise koleda pildi sõjakäst kujutab meile siin
laulik elavalt filmade ette! Ja kui täis liikumist,
täis dramatikalikku elu on terve lugu, isearanis lõpp!

2. Teises loos „wenna sõjasöidust“ palub noo-
rem wend, kelle „kord on sõtta minna“, wanemat,
et ta hobused, lehmad eht härjad ära müüks ja teda
sõjakäst lunastaks. Kuid wend ei kuule tema palveid,

Tähenbus.

Wenna
sõjasöit.

Teine wenna
sõjasöit.

niišama ka isa ja ema. Ta peab ära sõjaplatshile reisima. Tagasi tulles leiab ta, nagu eelmine wašgi loos, ainult õe poolt lahket 'wastawõtmist, fest et teised kõik teda ära ei tunne ja „vinne“ (wene) meheks peawad. Tähelepanemise väär on, et sõjalaulud meile sūgavat armastust õe ja wenna wahel näitavad ja seega wana eestlaste perekonna elust kõige paremat tunnistust annavad. Võpeks ilmutavad. veel need laulud wanade eestlaste wahwust, näitavad kuidas nemad sõja surmaast mõtlesiwad :

Sõja surma ilu. „Sõuatsin ma sõjas surra,
Sõjas surra sõitlemata,
Waenu rüpes wariseda,
Ulma pifila piinata,
Ulma koole kurnamista,
Ulma taudi tappemista!
Kenen on sõjassa suiku da,

Alla lipu langeeda,
Mõõga möllul elu müüa,
Ambu noolila anguda!
Ei ole tõbe tüliteda,
Ohtu põlwe orjamista.
Walu sängil walvamista.
Sõja surmiaal suurem ilu....

Kat. 3. Hilisemalt sündinud on laulud, mis katku laastamist kirjeldavad, nagu :

„Juba sõda Riia alla,
Wene leeri linna alla,
Täpelus Tallinna alla,
Riustelus kiriku alla,
Wõistelus ju Wõnnu alla,
Wõletus Wõltsanua alla;
Juba murdu muile maile,
Juba katku laugeelle,
Tõbi tõise mõisa pääle,

Katku tallina külana.
Nurge wõtab, nurge jätab,
Nurge wõtab nooremaida;
Kolge wõtab, kolge jätab,
Kolge kooletab koguni;
Paigu wõtab, paigu jätab,
Paigu paneb usje kinni,
Käpib latse käte pääalta,
Jmiewad ema sülesta.“

Tähenius. Mõned uurijad arwavad, et Eesti rahvalaulus üleüldse — ja sõjalauludes isearanis — sõnad „wend“ ja „sõsar“ armastajaid tähendada. Seega saaks siis lauludes arvaldatud „õe“ õpetus ja armastus kohalt teise tähenduse.

11. Elegia laulud.

Tähtus. 1. Elegia laulud on meie rahvalaulude seas kõige ilusamad ja liigutavamad, muidugi selle päraast, et nad rahwa kurwa käekäiguga, iseloomuga kõige enam kokku käiwad, seega ka kõige sūgavamaid ja

elawamaid tundmisi awaldawad. Siit leiame meie mitmesuguse siisuga laulufid. Vesk leinab oma kadunud kaasat järgmiselt taga:

„Oli mul kaasa tullessagi,
Ei ole kaasa minnessagi!
See läin'd noorelt ju magama,
Jätsalt läks alla ilma,
Walgelt laudade wahele,
Kenalt kõrstu keskeelle.
Kaasa viidi uksest välja,

Arniud läksid aknast välja: Lese lein.
Kaasa viidi teeda nõõda,
Arniud läksid aeda mööda;
Kaasa hauda panneti,
Arniud alla heideti.
Üksi jain mina järele,
Haua ääre nuttemaie!“

Ehk jälle:

„Lepasta lehed lähevad,
Kasesta lehed kaowad,
Alanewad haawadesta,
Laganewad tammedesta,
Warisewad wahterasta,
Käbi kuskus kuusledesta.
Ei minu pibu parane,
Ei minu elu ülene,
Wähene ei waewa väewad!“

Edasi tuletab ta oma endist õnnelist elu meelde. Mõlemad laulud on, nagu mitmest märgist arvata võib, väga wanast ajast pärit.

2. Väga hõledad on ka laulud, milleedes waene- laps oma mahajäetud põlwe kurdab.

Waenelapse kurtmine.

„Oh ma waene orjalapsi,
Mahajäänuud marjakene.
Kel ei isa kaitsemaies,
Gaia arniu audummaies,
Pennakest ei weere wainul,
Öde öhtul teretamas,
Sugulast ei soowitamas,
Vigimest ei lepitamas!
Hauda läks mul eidekene,

Kalmu läks mul taadikene,
Söjasurma suitus weli,
Sösar kattula kolletas,
Tädi taudila lõpeti,
Onu õnnetuse kätte,
Velle suri leinadele.
Mina aga üksi waenelapsi
Pivid piikki piinamisi
Orjapõlwes kannatama!“

Edasi kirjeldab ta, kuidas teda peres halvaks peetakse:

„Peremees on väga kuri,
Perenaine liiga wali,
Peretütar tuleharki,
Perapoega palju pahem!
Ouekoeral parent elu,

Karjapenil kergeni pidu,
Parem pidu, hõlpsam elu,
Kui on waesel orjalapse,
Kaitsemata kukekel. . .
Oh mina isata lapsi,
Oh mina emata lapsi,
Wanemata waenelapsi!
Igaüks ütleb minusta:
Lõõge seda, see isata,
Lõõge seda, see emata,
Wanemata waenelapsi:
Kel ei tuttawat tugilsa,
Ega omasta abiisa.

Ülewalt ju ütleb Looja;
Wanaissa kostab wasta:
Arge lõõge waesta lasta,
Kopsige ei kaitsemata!
Nutab waene lõõniatagi,
Halab ilnia haigetagi,
Pesemata filmab märijad,
Lõõnmata palged punased!
Kõik tuisud peale tulewad,
Kõik sajud peale sadawad,
Wihmud peale weerewad:
Ei ole kullal kuiwatajat,
Ellal eestaseisajada."

Lõpuks kaebab ta, et temale ei ihukatet, ega toitu tarwilisel mõddul ei antawat, nii et ta peale inimeste kurjuse weel külma ja nälga pidavat kannatama. — See on iseäraline, wäga tähtjas lugu, milles otse realismus juba ilmub, milles lihtsal, aga ometigi wägewal, südant liigutawal kõmbel waeselapse wiletsust kirjeldatakse.

*Waenelaps
ema haua.* Ühes teises laulus wõrdleb waenelaps ennast linnu poegadega, kellel oma pesa ja wanemad olla, kuid tema olla üksi. Kellele juurde minna? Kellele häda kaewata? Üksi puudele ja kiwidel kurdab ta oma walu. Viimati läheb ta eide hauale ja palub teda „wälja tulla“. „Ei wõi tulla“, kostab heal alt.

„Mina waene ainu üksi,
Wesi filmis mul feltjimees“,

lõpetab sügawästi rõhutud toonil laulik. Pea kõigis lauludes, kus lapsed wanemaid taga nutawad, lähewad nad lõpeks (otse nagu Kalevi poeg) iša ehet ema haua peale ja paluwad neid ülestõusta ehet ometi wähemalt head nõu anda. Wastus on aga ikka:

„Ei wõi tõusta, poega (tütar) noori“.

*Kurbduse
mõju.*

3. Kui sügawästi kurbdus mõjub, näitab laul, milles kõneldakse: Wend on sõjas langenud, omak sed leinawad teda taga ja lähewad üksshaaval tema

furnukeha otsima. Kuid asjata. Viimaks, kui nad kõik korraga välja lähevad, leiavad nad ta sõja-
väljalt. Murest surivad nemadgi kõik "sinna paika". . .

4. Noorik, kes abielus loodetud õnne ei leid- Õnnetu
abielu.
nud, nutab järgmiselt:

„Kuukene, päiwäkene !
Sina kõnnid kõrgeelt,
Sina paistad pall' o maad,
Wii sõna nuu welile,
Saada sõna mu sõsarille,
Et on neiul kuri elu,
Kanaselgi kalgi põlvi.
Saada perrä, tinä saani,
Heida helmidse hobesi,
Wii neiu Wiljandihe,
Kanna neiu karjamaale.“

5. Kõige rahva ajalooline wiletsus ilmutab ennast järgmises wäga tähelepanemise wäärt Setu
laulus, (mille iga rea ees õhkamine „öho!“ läib).

„Wellekese, kai, its mälestine,
Kost, saan wanaje sõnumid.
Kalewise kalmu kalda all
Wanaje päiva puhkawa !

„Laulan seegi, lasen seegi,
Mis mul ehad heidetilisse,
Kuu walgel tuulutilisse.

„Oles neid, oles neid tõise wõrra,
Kõlme wõrra kogowasi;
Siis läsi meil ilo ülesahe,
Läsi meil laulo ladusahe,
Küll siis saaksime sõnumid !

„Wainiud warjasid jälgida,
Waga warjula latjida,
Sõna suhuje sõlmitud,
Ei anna sõnumi johtegi !

„Kai, kai, ma mälehtäni,
Wanaje põlwe polestäni:
Jumal tiap tõise korra,
Wagi wahtse aji'staje.

„Kai, mis ma suli' üttelen:
Kõlm oli surma suweel;

Wajalooline
wiletsus.

Üts oli kuri koolenine,
Tõine tautsi tappemine,
Kolmas võõra võttmine.
Võõras võttis omast orjast,
Sulgus fundija sulasest,
Käni oma kästikjalast.

„Wellekene, mis ma laulun?
Laulu oni ikkene haleda:
Orja põlweke väga raseda!“

Selles laulus seletatakse, miks wanast ajast wähe lauletakse ja miks meie laulud kõik „haledad“ on. Iseäralik salaline, pühak-pikaline toon mõjub vägewarti kuuljasse, iseäranis aga tragikaline, kõike seletav lühikene lõpp: „orjapõlweke väga raseda!“

12. Katoliku laulud.

Sisu. Katoliku laulud on ilma suure luulelise tähtsusega. Nendes kõneldakse osalt igapäise elu juhtumistest, ühtlaasti katoliku pühasid ja iseäranis Maarjat meelde tuletades, ehit jutustatakse lugusid pühade ja Jeesuse elust. — Nagu Kalevipojas Linda rastel tunnil Uku ja Rõugutaja poole hüütab, nõnda palub siin nurganaine „Maarjat ja Jeesust“ appi. — Teises loos kõneldakse virgast orjast, kellele pereemees palka ei maksnud, ja keda viimaks „Maariake“ taewa kutsus:

„Tule üles taewa'asse,
Taewa laiasse taressse,
Maariani kamberisse.“

Seal antakse talle „alla külja tooli, ette lauda laafiline“:

„Söö, ori, joo, ori,
Et sa enne olnud ilma!“

Varsti tuleb ka peremees järele, kanga rull kaenlas, mida ta orjale pakub. Kuid temale vastatakse:

„Ei ma tahā taewa'asse,
Maksu Maaria tuasse,

„Kui sa ei maksnud sinna maale,
Kus sa mu were valasid,
Kus sa mu luud lugefid!“ —

Ühes loos kõneldakse järgmisi: Jeesus ja Maarja tahavad üle jõe saada. Palusivad esiteks hobust, siis härga ja viimaks kirikut; ei keegi aitanud. Viimaks toimetasivad seda kuld ja hõbe. Võo lõpul kuulutab Jeesus:

„Ma toon teile rõõmu, rahu,
Püriust päris-orjadele.“ . . .

13. Igapäise elu laulud.

1. Selle liigi laulud on väga mitmesugused. Sündimise aeg. Kõik aga jäätuvad oma sisemise väärtsuse poolest teistest rahvalauludest taha. Kaugelt suurem osa nendeest on hiljemal ajal — umbes XVII. või XVIII. aastasajal sündinud. Üks isearaline tähtsus on aga neil lauludel: nende annavad meile elavat tunnustust vanade eestlaste suurest lauluarmastusest. Sest meie leiame siit laulufid iga aastaaja kohta, iga töö kohta, mis põllumehe elus terve aasta jooksul ette tulevad. Kevade laulud, suve, sügise, talve laulud, külvi ja künni, lõikuse ja rehepeksmisse laulud, kalapüügi, küti, puuraiu ja, käiskiwi j. n. e. laulud lähevad kirjus reas meie silma eest mööda. — Siit leiame kirjeldusi teoorjusest, „teopoisi ja teotüdruku kaebduses“, nagu näituseks:

„Viis on waimu wälja pealla
Kuus on kubjasta järella,
Seitse selja pessijada,
Kaheksa taristajada,
Kümmne külle nõõtijada.

„Pereerit jääi nuttemaie,
Peretaat jääi nuttemaie,
Uhhule halatsemaie,
Pingile nõuu pidama,
Et tütar mõlgub nõisa'ässä,
Kiigub filteri eessa,
Waarub waimude wahella.

Teoorjuse wiletsus.

Tütar mõistis, tütar kostis:
 „Minu ella eidefene,
 Mis sina suota nutab,
 Õlma asjata halatsed!
 Ei nind peida peened sārgid
 Kata ei kardene kasulgas,
 Mata ei manteli alune;
 Mind ju peidab peene liiwa,
 Maha matab muusta mulda!“

Ehk jälle järgmine laul, kus koledad pilddid meie filmade ette maalitakse:

Muhtlus mõisaas.	„Waadake, minu wanemad: Ju paistab pagana linna, Kurredi koda kumakse, Bõrgu akenad põlewad, Juudi tornid tolgendarad! Õdekesed, ellakefed, Õrge seisage, sõsarad, Õrge wahrtige, waderid! Ju tuleb muusta mõisa'asta, Sinine salu seasta, Halli aitade wahelta, Kolm oli sanumast mõisaassa, Kus neid naiisi napstatake, Piiripäida põõratakse..“ . . .	Kirju mõisa keskeelta! Ju tulesse, ju nõlse, Ju tulesse tukistaja, Ju näikse näpistaja, Wiie lapse wingutaja, Kuue lapse kuugistaja, Seitõme mehe werewalaja! Nuttu kuuleb Nurmetuie, Haledus Alutahaje, Witja wingu Wiiburie, Vaste salju laugeelle.
-------------------------	---	--

Jooma laulud.
 2. Ka pidu, tantsu, kõrtsi ja jooma laulused on suur hulk, kuid kõik on oma wäärtuse poolest foguni kehwad, iseäranis wiimised — wiina laulud, mida keegi uuri ja „jälkideks“ nimetab. — Selle waasta aga on laulud, milles eestlane oma pea elukutset, põllutööd, kuidab, wäga kenad. Nii kõneleb üks laul:
 Neiu kõnnib metsas; noormees läheb teda kostima.
 Neiu kostab, et ta ei metsamehele, ega ka meremehelle ei minewat, küll aga põllumehelle fest:

„Talupoeg on tööle tarka,
 Tööle tarka, maale märka! —
 Õmetmees ajuti rikas,
 Põllunees on põlwe rikas.
 Õmetmees heidab magamia:
 Õmet seisab seina peallla.
 Põllumees heidab magamia:
 Wili kaswab wälja peallla.“

Põllutöö riitus.

3. Siis on veel iga „wana kumbe“, iga täht-
päewa jaoks oma laulud. Nii wiskasivad lõikajad
oma sirpijid päraast töö lõpetust ja laulsiwad seal
juures :

„Sirise, sirise, sirbikene,	Res siit ära koolenesse,	Sirbi wisk-
Sire sirbi roogu!	Sire sirbi roogu!	lamine.
Kõlise, kõlise, kõvera rauda.	See sirpi mingu selili!	
Sire sirbi roogu!	Sire sirbi roogu!	
Res siit wiaasse mehele	Resse jäab oma kodusse,	
Sire sirbi roogu!	Sire sirbi roogu!	
See sirpi seast karaku!	See sirpi mingu kunnmuli!	
Sire sirbi roogu!	Sire sirbi roogu!	

Wastla päewal, kus „liugu laskma“ mindi, Wastla
laulud.
lauleti :

„Wastel, Wastel, poissikene!
Ei Wastel toassa seisa,
Wastel sõidab waini alla,
Külma kündad käessä,
Külma kirjad kunnastessa.
Wastel laulab waini alla:
Linad liuvi laskijalle,
Tudrad toas istujalle,
Ebemed eest wedajalle,
Lühikesed linad lõnimel,
Takud taga-tõukajalle!“

4. Õsääriline laullude kogu on Mardi ja Mädrili
päewa ümber kogunud. Mardi päewal „joostimad“
nõnda nimetatud „Sandi-Märdid“ (ehk Mardi-
sandid, nagu see laiemalt tuttav on,) andeid korja-
tes ümber. Nende nimi ja kerjamise kumbe on mist
küll katoliku jutu wahendi läbi Tours'i piiskopist,
pühast Martinist († 400) tekinud. See püha olnud
ka waene ja toitnud ennast ainult lahkete inimeste
andidest. — Mardi-sandid käisivad ikka ühe „Mardi-
isa“ juhatuse sel. Kui nad kuhugile peresse tulivad,
siis laulsiwad nad õues uks taga pikad lood ära,
mis ikka sõnaga lõppesivad :

„Mardi küned külmetawad,
kuni neile uks avati. Siis wiskas Mardi-isa kael-
kotist teri peoga tippa, veldes :

„Sisse wiškan seemne wilja,
Hääd odrad, kaunid kaerad,
Weel paremad ruttid.“

Selle peale „nurusiivad“ nad keedust ja muud toidukraami, „mis nad teisel päewal üheskoos suure lus-tiga ürasöiivad.“ Araminnes lauldi :

„Seie tõusku tõmmud härjad,
Sead pikad siuakad,
Lambad lahke willaga.“

Kuna „Märidid“ noorte pojaste nali oli, nii käisivad tüdrukud Kadri päewal (25. novembril) „Kadri sandiks.“ Laulud ja kõmed needsamad, mis Martidelgi (10. novembril).

Mängu laulud

5. Sellesse liiti tulevad veel mängu laulud, mida seltskondlike mängude juures lauldi (näit. „nuku mäng,“ nõela mäng“ j. m.), ja laste laulud arvata, millest viimsetest mõned üli-ilusad ja õrna-tundelised on.

Laste laulud

„Maga, maga, marjuke,
Sulu filmid tinni!
Ksa läheb fillaga
Vinnast saia tooma.
Vinna saiad sartwilised,
Magusad kui mesileib.
Ema piim on magusam,
Ema arm kui mesi.“

14. Satyrika laulud.

Satyrika laulud

Viimane osa meie rahwalauludest on nälja, pilke ja föidu laulud. Nad on kõige nooremad ja sellepäraselt kõige väiksema luulelise tähtsusega. Olgu siin üks näitus :

„Miä ma annan sõrijale (laimajale),
Ringi keele pessijalle?
Tükü tuld, tõise tõrwa,
Kolmandama kuume kivwe.
Uüs huulile kerigu,
Palunöid palgeelle.

Ega naara õige naine,
Vaida naine latfiline.
Tuo tige meid teobi,
Aganane anni arovu,
Kéa oll' enne eji naart,
Muiste nuidé föimeldu.

Kui ei ole muud tüöd,
Muid armast amietit:
Sööge saanast fömerit,
Kerefelta kivikida."

2. Siia osasse langewad ka lõpeks elajate laulud wõi walmid ja laulud õnnemaast (Nässuverest, "Ubaikalust" wõi kilplaste maaft). Üks pikk lugu föoneleb näit. umbes järgmiselt: Siga kündis, wares seemendas, rebane lõikas, wärb wedas wiikka, parm pani parfile, sääsk andis kätte, peened linnud peksid rehe, kirp puistas, turvike tuulas, wefilind jahvatas, — rebastele tehti leiba, kanadele kakk! — Umbes niisamuti kirjeldatakse teises laulus pulma ettevalmistusti. Teised lood on: tuttav lugu "sokuke ja härrake," "jäne se õhkamine" j. p. t., millel föigil fügawam luuleline tähendus puudub.

Elajate laulud.

C. Muinasjutud.

15. Muinasjuttudest üleüldse.

1. Muinasjutt käib eposega ühte, nimelt selle üime muinasjuttust. poolest, et nende mõlemate siiu jutustus on, mõlemate põhi on nõnda nimetatud „epikaline olus“ (element). Muinasjutt erandab aga ennast eposest eht rahuvalastust oma wäliniise kuju läbi: kuna laul luuletuse kajul, wärsi mõõdul - weereb, lepib jutt lihtkõnega. Kuna laulud enam eht wähem kindlal wormal on, muutmata jäätwad, kujunewad jutud

Epos ja muinasjutt. pika aja peale mitmet moodi. Epos kõneleb enam ehk wähem töekal wiisil läinud ajast, ta toetab ennast wähemalt kindlate geograafia kohtade peale; temas leiame tihti selgeid sõrmenäitusi historialiste sündmuste peale. See kõik puudab muinasjutus. Kõik sündnib siin tundmata, teadmata maal ja ajal (maha arvatud mõned kohalikud jutud). Ehk kõik muidugi ka eposes jumalikusi, fantasiast wäljamõeldud, wõimata lugusid ette tuleb, ei lähe nad siisgi siin nii ülekäte, kui jutus. Siin just on rahva luulele (fantasiiale) prii tegewuse paik. Sellest tuleb ka, et juttudes kõige enam imelikusi ilmutusi ja nõidlikka nähtusi ette tuleb. Kõike ise walmis jahwataja wesk; fotikene, mis iga soovi täidab; kuldwits j. p. m. on sagedasti mõne õnneliku peos.

Muinasjutu tähis. 2. Sellegipärasf ei pea arwama, nagu oleks muinasjutt ainult ašjata ajaviiide, laste luulele lõbustuseks loodud. Ei, muinasjutus kujutab rahwas täielikus luule priiuses kõiksgugu pilta oma elust, kõigest sellest, mis tema mõtted, tunded, elu praktika ja aatelised püüded talle pakuvad. Ta ei tunne siin mingit piiri ega taktistust, waid annab oma fantasiiale täielise woli. Jseenesest mõista, ei wõi see mitte üle tema hariduse ja mõistuse piiri tõusta. Ilma tahtmata kujutab ta oma pilta just üleüldise rahva elukorra, hariduse seisu ja iseloomu järele. Nii on siis ka muinasjutud wäga tähtjas hallik rahva minewiku tundma õppimiseks.

Sisu. 3. Juttude sisu on osalt seesama, mis eposes, osalt aga teine. See muutub, nagu arusaadav, ühes rahva elu historialise edenemisega. Kõige wanemal ajal sündinud lugudes jutustatakse jumalatest ja nende tegudest; nendes seletatakse kõiksgugu looduse nähtusi mitmesuguste imelikkude juhtumiste abil, kus itka jumalad ja waimud tegewad on (I). Hiljemalt, wast ristiusu toomise ja tema rahva

Sündimise aeg.

seksa laialsilaotamise ajal, tekinud jutud kõnelewad suuremalt osalt Vanapaganast, kus juures mitmed riistiusu õpetusedgi kõne alla tulewad (II). Nende juttude sündimise ajaga langeb ka nõndanimetatud kohalikkude juttude ilmumine ühte (III). Nendes kõneldakse mitmesuguste tähtsate kohtade (kirikute, losside, linnade, järwede j. n. e.) sündimise lugu, ehit muud, mis nende kohta käib. — Kõige viimasel ajal aga põõrab rahvaluul ennast lihtsa, igapäewase elu poole, wõtab omale seal algaineid ning kujutab lugusid, mis elutarkuse sõnadele kinnituseks ja tõenduseks, seega otse rahwale õpetuseks on, ehit kõll mõned neist ka wäga wanal ajal wõivad sündinud olla (IV). Viimaks veel leitame juttusid elajatest ja nende tegudest, kus nad, luule wäel mõistuse ja kõneanniga wäljaehitud, inimeste kombel tegelastena ilmuwad (V).

4. Esimene Eesti juttude korjaja oli Rosenplänter. Korjajad. Tema käest saadi jutt Emu järwest, mis 1809. a. Thiersch'i „Taschenbuch für Liebe und Freundschaft“ sees ilmus. Sellesama jutu wõttis ka Grimm 1835. a. oma „Deutsche Mythologia“sse ülesse, niisama 1834. a. „Reinecke Fuchs“i siisse mõned Eesti elaja jutud. Kõige ilusamad Eesti muinasjutud aga ilmutas Dr. Fählmann 1840. a. ümber Inlandis ja Tartu „Gelehrte Estnische Gesellschafti“ kirjades. Pärast seda on neid paljugi korjatud. Kõige tähtsamad kogud on: Kreuzwald, „Gestirahwa enne muistset jutud“, Suomal. Kirjall. Seura Kuluga Helsingis 1861. trükitud (ka Dr. F. F. Löwe'st Saksa keelde tõlgitud); II. trükk 1875. Tartus Laakmanni juures. Kunder, „Eesti muinasjutud“, Rakveres 1885., Eesti Kirjam. Seltsi Kulul trükitud. Eisen, „Esiwanemate varandus“, Tartus 1882. ja „Endise põlwe pärandus“ sealsamas 1883. Harry Jannsen, „Märchen und Sagen des estnischen Volkes“ Riga, teadusliste tähindustega. Siis on veel

wähemaid kogusid ilmutanud: Kõrv, Sohberg, Jaanson, Vill, Kääär j. t. Peale selle leiame palju muinasjutte (nagu juba öeldud) Inlandis, Gel. Estn. Ges. Verhandlungen (kirjade) sees, Eesti Kirjam. Seltsi aastaraamatutes, Jungi suures töös „Kodumaalt“ ja mujal.

Jaotus. 5. Muinasjutud jagunewad, nagu ju eespool (p. 3) näidatud, viide jatku: I. *M y t h i l i s e d* jutud; II. *W a n a p a g a n a* jutud; III. *k o h a l i-* *k u d* ja *a j a l o o l i s e d* jutud; IV. *l i h t e l u* jutud; V. *e l a j a t e* jutud.

16. *M y t h i l i s e d* jutud.

Sisu. 1. Mythilised jutud käivad, nagu nende nimigi juba ütleb, mythiliste lauludega ühte. Mõlemad on meie rahvaluule kõige wanem mälestus. Kuna meil mythilisi laulusid aga koguni wähe alal on, wõime mythiliste juttude kogu kaunis rikkaks nimetada. Nende põhjušmõte on ilma loomise lugu; peale selle jutud jumalate elust ja tegudest.

Loomise lugu. 2. Maailma sündimise alguslugu, nagu seda rahva fantasia enesele etteseadis, jutustab meile tuttarw „*l o o m i s e l u g u*“: „Wanaisa elas kõrges taewas; tema katusel säras kaunis päikene. Kaledid oli ta loonud, et nende nõu ja kangust tarvitada“. Nõnda algab jutustus ilma loomisest. Selle järele oli siis „taewas“ algusest olemas. Kaugemale tagasi, et taewa sündimist seletada, rahvaluule ei mõtelnud. Ta seab meile kõhe walmis jumalate ja pooljumalate („Kalevite“) ilma filmade ette. Selles kujus, nagu see loomise lugu meie ees seisab, näitab ta meile peaaegu töendawat, et wanad eestlased monotheistid (ühe jumala auustajad) oliwad; ometi selgub teistest juttudest, et neil palju teisi jumalaid oli.

3. Ilma, mida Wanaisa „tooreks tombuks“ oli loonud, ehtisivad Kalewid kõiksgugi iludega. Pea peale selle lõi Wanaisa ka inimese; mil kõmbel, ei kõnele mitte wanajutt. Sellewaasta jutustab nüüd iseäraline ringkond juttusid jumalate — iseäranis pooljumala Wanemuise — tegusid. Need lood nõitavad ühe suure, kaduma läinud jumalate-epose jätkised olewat. Nad on kõik täis fügawat luulelist ilu ning annavad wanade eestlaste iluarmastavaast, tunderiklast südamest kõige paremat tunnistust. Kõige pealt kuulus lugu „Koit ja Hämarik“, mille üle nii palju on waieldud: arvati, et Fählmann, kes selle loo kõige esiti ilmutas, tema ise olla luuletanud. Selles üliilusas, luulelises jutus kujutab rahwas suvist lühikest ööd, kus eha ja koit kõlku puutuwad. Viimseid on rahvaluule jumalikudeks olewusteks, „Wanataadi orjadeks“, teimud, nimelt eha (hämariku) neiukse ja koidu peiukse.

4. Teised lood kõnelewad meile, kuidas Wana- Teised lood.
taat rahvastele keeli jagas („keelte keetmine“), kus juures eestlased Wanaisa enese keele pärisivad — oma wirkuse palgaks; kuidas Wanemuine inimestele ja loomadele „pühhapäewa-keele“ kinkis: laulu ja luule wõimu (ühtlasi ka eluta loodusegi healtega väljaehitis); kuidas kõik loomad ühendatud jõul Wanaisa juhatusest Emajõe kaewasivad.

5. Ilus lugu „Widewik ja Koit“ jutustab järgmisi: Wanaisa tütar Widewik pidi öösel karja hoidma, kuna kuu õöd pidi walgustama. Kena neidu oja kalldal waadeldes, kuna ta parajasti loomi jootis, süttis noore kuu süda armastuses põlema, nii et ta alla jõe laenetesse libises, et oma kallikesega ühineda. Kuid õnnetujus ei pannud kumbgi tähele, et ilma pilkane pimedus peitis ja et hunt karja oli tunginud. Ei kuulnud armastajad ööpiku hüüdmisi:

„Laisk tüdruk, laisk tüdruk, öö piirk!

„Kirkkūüt waole, waole!

„Too piits, too piits, tsäh, tsäh, tsäh!“

Seal tuli Wanaisa appi: hundi tööstis ta ühes härjaga taewa ja rakendas neid sealse wankri eette, põhjanael pandi nende sundijaks; Widewiku ja kuu ühendas ta abielusse, et nad mitte ööd walgustada ei unustaks.

Linnutee. 6. „Linnutee“ jutt seletab selle taewanäh-tuse sündimist, mida Eestikeel es „linnuteeks“ tutfutakse (kindlate tähtede kogu). Wanaisa tütre Lindu (ehk Linda) hooleks oli nad linnud antud. Õsäärani pidi tema rändajatele lindudele teed näitama ja lohte muretsema. Lindale tuli hulk kõsilasi: Põhjanael, Kuu, Päike, kes aga kõik tagasi saadeti (otse nagu Linda loosgi Kalewipojaas). Wiimaks ilmus Wirmaline, kellega Lindu ennast kihlas. Kuid mitme-suguste takistustesse päraast ei võinud peig mõrsja järele tulla. Kurwastuses nuttis Lindu nii, et kõik tema kaitsealused fulgloomad hooletusesse jäävad. Seal saatis Wanaisa Tuuled, kes leinawa mõrsja ülesse taewa töivad. Seal ta elab praegugi, kus tema walge mõrsja loor selgetel öödel üle taewa ulatawa „linnuteena“ näha on. Taliwel saavad Lindu ja Wirmaline mõnikord ööfisi kokku, aga mõrsjat ärawiia peig ei saa, sest et neitsi taewa külles kinni on.

Juta. 7. Ülikena lugu Juta st ja Endla st on üks kõige ilusamatest Eesti rahvaluule pärlitest. Kui Wanemuise armastust igaüew süda inimeste tütarde juurest otsitavat ei leidnud, ja kurval tujul Endla järve kallastel kaebas, seal leidis laulujumal omale kasutütre Juta. Piigana hakkas Juta Endlat, Jälmariise poega, armastama. Kuid kuri surm rööbis temalt peiu. Leinawale neiule kinkis Jälmariine imelise loori, mille läbi waadates minewiku õnne-aeg kui elavalt hingi ette ilmus. Selle abil trööb-

tis ennast Juta. Selles loos kujutab rahwas Jutas ja tema looris luule mõju ja võdimu inimese hing peale; Juta on, nõnda ütelda, elavaks kujunenud luule ise. Ilusamalt, fügawatundelisemalt ei võdi üleüldse luule-iliu kütta, kui see selles jutus sündnib.

8. Edasi leiame osa juttusid, mis loomise loole otsekui täienduseks on, mis üksikuid nähtusi loodusest seletada püüavad. Nii näituseks tuttar lugu Wirtsjärwe sündimisest, mis endise puhta, selge weega täidetud Emujärwe asemel tekkis. Viimse wee laskis Wanaja nimelt — hukkaläinud inimestele nuhtluseks — pilverangu läbi õrawita. Emujärwe weest aga sündisivad pärast hallikad, sest et ta pilvest maha sadas ja maa sisse imitses.

9. Lugu „Was kiala silla piiga st“ seletab kuu muutumiste (Phasen) sündimist. Was kiala oli puhaste neidude kaitsejumal, Was kiala — koht Jüri kihelkonnas Tallinna ligidal. Piiga, kes kuu südames armastuse põlema oli süttitanud, ja kes viimaks üles taewasse — kuu peale — sai töstetud, waatab ikka aeg-ajalt alla, kas ta mitte maa peal mõnda puhast, süüta neidu ei silma (täiskuu, sest et neiu nägu meie poole pöördud on). Alga et see ootamine ja otsumine asjata on, siis pöörab ta ikka jälle kurvalt oma näo kõrvale (noortkuu).

10. Mythilise aja lõppu tähendab lugu Wanemise lahkumine. Iahku m i s e, mis juba sellestgi ilmub, et siin Kalemipoeg ja „sortsineiu“ ette tulevad. Õnnelik, luuleline rahupõlve juimalate walitsuse all on mõddas, keedel Wanemise kandil katekewad kaebliku helinaga, tume aimdus tulevasest viletsusest lõikab läbi kuuljate piduliste hing, nagu kauge kuumüristamine kostab eemalt võderastav sõjakärin — wanaaeg on otas, uus algamas — sar nase tumeda vägweasti mõjuva, suurewiisilise

Emu- ja
Wirtsjärw.

Was kiala
silla piiga.

Wanemise
lahkumine.

pildiga lõpeb Eesti mythiline aeg. Pildile annab veel suuremat tähtsust see, et ta just rahva pea kogumisekohas, pühal Taara mäel kujuneb.

17. *Wanapaganu juttud.*

Sündimine. 1. XIII. aastasajal sai Eesti rahvas ristiuseku põõratud. Kuid sellega ei olnud veel ammugi mitte wanad jumalad oma ajuärjelt maha tõugatud. Nad segasivad endid ainult rahva meeles uute, ristiustult laenatud kujudega, millest kurat, „wanapagan“ pea üksi efiotsa rahva waimliseks omanduseks sai. On ka arusaadav. Kurat (saadan) on alati, isearanis aga keskajal, kristlikus kirikus isearalisteks luulekujutusteks asja andnud.

Viise viii. 2. Wanapaganat leiame oma wanais juttudes sagedasti endiste, muistse aja jumalatega võitlusest. Näituseks jutt „*Pikk e pillist*“. Paristaja poeg oli 7. aastaks Wana Tühja teenistusesse sattunud. Et sealt peaseda, aitab ta õdu taadi (ehk Pikkeli) pilli ära varastada, sest sellega kiusati alati Wanapaganat taga. Nii üd aga tuli suur pööd, sest et vihma ei sadanud. Soome nööd saatis kõige selle üle Põhjakotka läbi Wana õsale teadust. Pikk muutis ennast nii üd pojiks ja astus kalamehe Õijoni teenistusesse. Selle abil saab tema kavaluse läbi pilli Wana Tühja käest kätte. „Õijon aga jäi sest saadik wahemeheks jumalate ja inimeste wahel, Õijoni inglise nime all“, lõpetab jutt.

Kuu. 3. Teine jutt „*Kuu wärwija d*“ kõneleb: Kuu paistis taewa telgil väga heledasti ja eftitas Wana Kurja tema käikidel. Sellepäras tõttis ta kord tõrvatonni ligi ja läks kuud äratõrvama. Kuid redel, mille peal ta seisis, kukkus ümber ja tõrw Wana Kurjale kaela — sellest tulebgi, et ta must on. Teise katse ajal läks waenlasel korda, kuu tagumist külge muustaks määrida. Kui ta aga

parajasti esimese külje kallale asus, seal ärkas Wana õsa unest ja muhtles vägerva sõnaga pimeduse tunningat: „Jäägu sa oma tõrva ämbriga kuu külge finni, märgiks, et walgu pimeduse ärawöidab.” — Selles loos seletab rahwas kuu plekkide (kuumägede varjude) sündimist.

4. Tähelepanemise väärt on jutud „W a n a = Wanapagan
ja rehepapp. p a g a n a s t ja r e h e p a p i s t”, kus Kawal rehepapp ikka Wanapagana kuidagi moodi „üle lõöb”. Nende peasisu on väga Greeka Polyphemuse ja Odysseuse jutu sarnane. Nagu seal Odysseus „Ei keegi” nime all Polyphemuse pimedaks teeb, nii walab siin rehepapp „Ise” nime all Wanapagana silmad tina täis. See annab peaaegu asja arwata, et eestlased kuidagi moodi, kas otsekoheselt ehk wahemeeste läbi, Greeka haridusega kokku on puutunud.

5. Nii samuti leiame, et ka teises arvurikas Wanapagan
ja Kawal
Hans. juttude kogus „W a n a p a g a n a s t ja K a w a l a s t H a n s u s t” ikka Wanapagan alla peab jäama. Hans on tema teenistusesse astunud; wahest aga ka ümberpöördud: Wanapagan teenib Hansu, muidugi viimse hing eest. Üheskoos elades võtavad nad kõikugu töösid ette, kus juures Kawal Hans oma peremeest (ehk sulast) ikka petab. Need jutud on õiguse pärast kõik satyrila sisuga. Rahwas ilmutab nendes oma pilkamist rumalate ja lollide üle.

Palju juttusid, milles Wanapagan küll tegelasedena ette tuleb, langevad aga oma sisu poolest siisgi teistesse liikidesse.

18. Kohalikud ja ajaloolised jutud.

1. Kohalikud ja ajaloolised jutud on oma sündimise poolest kõige nooremad, ühtlaisti luulelise väärtsuse poolest kõige leh vemad. Nende sisu on:lood linnade, loodside, kirikute ehitamisest; järwede,

Sisu.

mägede sündimisest, ehk üleüldse lood, mis mingi-
suguse koha sündmust (ajaloolikku) jutustavad.
Näituseks:

Näitused. 2. Jutud „Sisädest“ kõnelewad röövlitest, kes
päraast sõda (ja ka sõja ajal) maad mööda riisumas
käisivad; jutud „Katkust“ kõnelewad hirmsatest laas-
tamistest, mida see kõle haigus sünitas. (Katkut
kujutab rahvas siin ikka salasiku, alati wait olija
inimese näol); „nits Tallinn iial walmis ei tohi
saada“ jutustab Tallinna linna ehitamisest j. n. e.
Terwe kogu sarnaseid juttusid leiame Eiseni raa-
matutest: „Endise põlve pärandus“ ja „Esimane-
mate warandus“.

19. Lihtelu (õpetlikud) jutud.

Sisu ja
sündimine. 1. Lihtelu jutud on väga mitmesuguse sisuga.
Mõned neist on juba wanal mythilisel ajal sündi-
nud, teised hiljem, ühtlaasi Wanapagana juttudega,
jälle teised veel päraastpoole, vast ühel ajal koha-
likkude juttudega. Sest tuleb ka, et mõnedes tege-
lastena jumalad, teistes Wanapagan ühes inimes-
tega ja loomadegagi ilnuvad. Nende ühendaw
põhjušmõte on aga ikka see, et nendest enamasti
alati mõni kombeliku elu põhjušseadus ehk õpetus
wälja paistab.

Banemad
jutud. 2. Wanema aja juttudest olgu näituseks nime-
tatud:

„Ämbliku ja sipelga tüli karjastega“,
milles asjata tüli eest hoiatatakse.

Külm. „Kaks wenda ja Külm“: Elasiwad kaks
wenda, rikas ja waene. Külm wöttis waese wilja
ära. Waene wend jooksis Külma järele ja palus
wilja tagasi, see kinkis wilja asemel ime-kotikese,
mis iseenesest toitu küllalt muretseb. Kuid, ahnu-
test actud, müüs ta kotikese rikkale wennale ära.

Seal andis Külm uue fotikese, millest aga wem-meldajad mehed wälja kargasivad. Mõõte: hoia ahnuse eest!

„Puuraiuja“. Läks kord mees metsa puid Puuraiuja raiuma. Kuid kõik puud palusivad, neid elama jäätta. Pehme südamega puuraiujale kinkis Metsa-isa selle eest, et ta tema lastele elu kinkinud, imewaelise kuldwitsa, mille abil mees ja tema järel-tulijad kolm põlve õnnelikult elasivad. Kuid wii-maks soovis keegi, et kuldwits pääke se maha tooks. See sündis. Kuid jõle soovija põles pääke se palauvest ära, puud aga ehmatajivad nii, et nad fest saadik ei räägi. Juhtmõte: Suur tükk ajab suu lõhki.

„N a i n e k u u s“. Laupäewa õhtu, kus juba Raine tuus.

püha oli, läks naine wett tooma ja hüüdis Küule:

„Mis ja wahid? aita mul parem wett viia!“

Trahwits wõttis Küu ta ämbriga enese juurde ülesse.

„M a a a l u s e d“. Pikk lugu elust wee põhjas, Maalused.

seletab jää praksumist sügisel: iga uppusud peab seal all mürama teistele hoiatuseks, kuni jälle mõni läbi jää murrab.

3. Hiljematest juttudest, kus Wanapagan, põrgu Hiljemad juttud.

j. n. e. ette tulevad, olgu nimetatud:

„K u i d a s w e s i m e r e s s o o l a s e k s j a i“.

Elasivad läks wenda rikas ja waene. Rikas sõdimas waest, andis talle tükki sea liha ja ütles: „mine põrgu!“ Waene läks, müüs seal liha wäikse weski eest ära, mis talle kõik walmis jahwatas. Rikas wend ostis weski ära ja laskis suppi keeta, kuid ei oska seisma panna. Alles kui ta waesele roh-testi mäkkis, wõttis see weski tagasi ja pani seisma. Tuli laewaperemees, kes kaugelt maalt soola wedas, ostis weski ära ja laskis merel soola jahwatab. Kuid ta ei oskanud ka mitte weskit kinni panna, nii et laew kõigega soola raskusest mere põhja läks, kus weski veel praegugi soola jahwatab.

Soola sündmine.

Veitud laps. „Veitud laps“. Tuttav lugu, kus naine kirikus Wanapaganat nägi, kui see hobuse näha peale tukkujaid üles tähendas, mehelt sellega saladuse välja päris, mille abil siis ise ära kadus, — öpetab: ära ole aßjata uudishimuline!

Buulane ja Tohtlane. „Buulane ja Tohtlane“. Jhnus talupoeg kauples Wana Kurja käest omale sulaseks ja ümardajaks Buulase ja Tohtlase, kes ilma sõõmata tööd tegiwad. Kuid nuhtlus tuli: Wana Kurje kägistas ta enese ära, warandus munitus puuks ja tohuks.

Muud jutud. 4. Peale selle on siin jaoskonnas veel väga palju muid juttusid, milles peategelased näituseks on: wennad, kellest üks rumal, loll on. Kuid rumal on ikka õnn ja tema saab lõpeks alati au ja kuuluse sisse. Ehk õed, kellest üks wõerastütar on, keda wõerasema taga kiusab, keda aga jälle kõik waimud ja looduse wäed aitavad, nii et ta viimaks kõigist kiusamistest peaseb, j. p. m. Ikka aga näitavad need lood, et auus ja õige inimene paha ja kurja västase üle wõitu saab, teiste sõnadega, wõitlus hea ja paha wahel lõpeb siin ikka esimeise wõiduga.

20. Elajate jutud.

Sündimise aeg. Elajate jutud on niisamuti, nagu lihtelu loodgi, mitmesugusel ajal sündinud. Siisgi wõime suuremat osa nendest mytililise aja sünnitusteks pidada, kus rahvas, oma lapsepõlives seistes, veel arvas, et loomad niisamuti kõnelda wõiwad, kui inimesedgi, kui tema ise. — Näituseks nimetame:

Näitusel. „K a a r e n ja f o t k a s“. Nemad wedasivad korra kihla, kes neist enne päikeste juurde lendab. Päike pahandas, et nii alatu lind, nagu kaaren, tema juurde julgeb tulla, ja muutis ta selle eest täitja mustaks (enne oli kaaren walge). Nimeta-

mise väärt on, et Ovidius, Rooma luuletaja, seda lugu umbes niisamuti kõneleb (oma „Metamorphosae's“).

„Elajate loomine“, jutustab, kuidas Wanaisa ja Wanajuudas (Wanapagan) kõiklugu loomi lõiuvad.

„Hundi loomise lugu“, kus seletatakse, et Wanapagan, ehk nagu teda selles loos nimetatakse, Kurat, hundi ise olla loonud, kellele Wanisa elu andnud ja kes siis Kuradi kõige kurjemaks waenlaseks saanud.

Juttusid, milleedes hundist wõi „Püha Jüri kutsi hundi jutub. fast“ kõneldakse, on väga palju, mis wist küll seest tuleb, et neid enne väga palju oli ja rahwale tööseks ristitiks oliuvad. Teised elajad ei tule nii tihti meie muinasjutus ette.

D. *Wanasõnad ja mõistatused.*

21. *Wanasõnad.*

1. *Wanasõnad* on lühikesed lausid, milleedes „wanarahwa tarkus“ varjul seisab. Nendes ilmutab rahvas oma teravamate peade paremate mõttete ja oma enese eluaegsete nähtuste õpetuse wilja. Neid ei tehtud ega tehta kunagi meelega, waid nad süniniuvad, nõnda ütelda, iseenesest, mitinesuguste sündmuste mõjul, mis kellegi elus tähtsaid jälgi järel jätsiuvad.

2. *Wanasõnade* sisu on väga laialine. Nad kõiuvad, nagu muugi rahvaluule, kõige rahwa elu kohta, ainult väljapaistev isearaline märk on nende juures wõimaline lühedus.

**Wäslimine
taju.** 3. Nende wäslimise kuju kohta peab veel tähendama, et wanaföndad enamasti piltlikult kõnelewad. Rahwas ei ütle mitte siin otsekohe, nõnda ütelda, paljalt oma mõtet wälja, waid ta katab tema luulelikult mitmesuguste kujude ja wördsluste tähakinni. Seda teeb ta sellel sihil, et farnasel näitlikul kõmbel, pildi mõjul sõna mõte sügavamalt kuulja meelde jäädv. Peale selle on nendes sagedasti kõik „regewärſi“ omadused: alliteration, assonation j. n. e. leida. Näituseks wanaföna: „Uni ei anna uuta kuube, magamine maani färki“ tähendab umbes nii palju, et laiskus inimest wiletsusesse saadab. Siin aga kõneleb rahwas tähenduse sõna kõmbel: „laiskuse“ asemel seisab „uni“ ja „magamine“; selle wili — et ta ainult kuube ega färki ei anna.

Tähtsus. 4. Wanaföndadel oli enne wäga suur tähtsus rahwa elus. Nemad olid nagu kõige elutarkuse hallikaks, nende peale põhjendati, nende maral töendati mitugi korda tähtsaid tegusid. Neid tarvitatakse igamees tihti oma sõnadele toetuseks. Ka nüüdgi ei ole nad muidugi mitte tähtsuseta, eht kõik nende mõju koolihariduse kašwamisel kahanevud on.

Kogud. 5. Wanaföndadest siamaale täielist suuremat kogu ei ole. Kõige tähtsam korjandus on küll Steini „üks kubu wanu sõnu“, Tartus 1875. Peale selle on wanufönu leida Rosenplänteri „Beiträge“ sees, Bäbsti „Bunte Bilder“ sees, Jakobsoni „Kooli Eugemise raamatus“, paljudes ajalehtedes ja kalendrites.

Ärajagamine. 6. Wanaföndade ärajagamine on kaunis raske. Et nende sisu ikka mõni õpetus eht juhatust on, mis elunähtuste maral korjatud, siis näitavad nad ühelt poolt nii ühesarnast, teiselt poolt nii kirju, waheldawat pilti, et nende osadesse jagamine otse tühj töö näitab olewat. Ometi wõime kolme suure jaoskonna wahel wahet teha. Esimesesse liiki loeme

sõnad, milles usulist ja kõrgema sõhalist, nõnda ütelda philosophialist elutarkust leiame. Teine osa jagab initmesuguste lihtelu juhtumiste kohta õpetust, ilma nende mõtet just üleüldiseks laiendamata. Kolmandasse kogusse läiavad lõpeks wanastõnad, mis otseteel ilmast ja põllutööst kõnelewad, seega kõll peaaegu teise liiki võdkiswad langeda, aga oma kaunis rohke arwu pärast siisgi isearalise osakonna sünnitawad.

7. Panen siin igast liigist mõned näitused üles: näitused.

I. Usulise ja üleüldise elutarkuse sisulised wanastõnad.

1. Küll Jumal näeb ilma näitamata, kuuleb ilma kuulutamata (mõte: Jumal tasub igaühel, head ja kurja, isegi; pole waja teda ei kättemaksjaks ega tasujaks paluda).
2. Täna kuld, homme muld.
3. Tee õigust, siis sind kiidab Jumal ja inimene.
4. Õiguse vasta ei saa ükski.
5. Õige hõlma ei hakka ükski.
6. Waga weri ei wärise. — Õõdikidel neljal sõnal (3., 4., 5., 6.) üks mõte: alati ilma kartmata waja õigust teha.
7. Poe kõll raudpähkli sisse, Jumal näeb siid sinnagi.
8. Ei ülekuhus seisa kotis.
9. Tõsi töuseb, wale waob — eht teisel kujul:
10. Kui tõsi, siis töusku, kui wale, siis waogu.
11. Parem karta, kui kahetseda.
12. Kees hoiaab, see ei ohka.
13. Wana arm ei kustu.
14. Nõtrus nõutab, kangu s kaotab.
15. Hullul sõnad huule peal, targal hammaste taga.
16. Nega mööda asjad läiavad, ja

17. *Äeg annab head nõu.*
18. *Kahu kosutab, waen kaotab. — Sellefama mõttega:*
19. *Viha wõtab wijsa wäljalta, kadedus kalad meresta — ja*
20. *Parem pool muna heaga, kui nuum härg tõlliga.*

II. *Jgapäise elu kohta käiwad wana sõnad.*

1. *Anna pill hullu kätte, hull ajab pilli lõhki.*
2. *Weerewal kiwil ei ole sammalt.*
3. *Tee tööd töö ajal, aja juttu jutu ajal.*
4. *Puus on teise mehe haigus (ehk ka: Wõera walu on aia teibas).*
5. *Kes teise tööst tüdib, ehk teise wägewast wäsfib?*
6. *Wiis ametit, kuues nälg (ehk: Üheksa ametit, kümnes nälg).*
7. *Wask waeje kuld, tina kehwa hõbe.*
8. *Kelle jalga tatsutab, selle suu matsutab.*
9. *Nutt tuleb naerust — ehk:*
10. *Pill piika ilu peale.*
11. *Kes kurja kuuleb, see kilda kannab (= kes head püüab teha, sellest räägitakse fagedasti kurja).*
12. *Ei kõik mahu marjamaale, muist jäääb ikka farjamaale.*
13. *Liadi wärawad on küll kohtusse minna, aga fitsad wälja tulla.*
14. *Ega hunt nii suur ei ole, kui tehtakse.*
15. *Wana mees, warja mõte.*
16. *Ole ise mees, pea teine ka mehels.*
17. *Kes wanast koerast enam linnukoera õpetab — käib lastekasvatamise kohta, nagu järgminegi:*
18. *Ei see kver jänest too, mis wägisi metsa wiidaskse.*
19. *Ega muna targem ole, kui kana.*
20. *Kuidas maa, nõnda wiis, kuidas lind, nõnda laul.*

21. *Ei puu lange ühe laastuga.*
22. *Kui töö tehtud, siis on hea hingata.*
23. *Hea sõna fööb võdera väe.*
24. *Sitke kannab siidi, heldel pole helmigi kaelas.*
25. *Hea on hiirtel elada, kui kašfi kodu pole.*

III. *Wanasõnad ilmast ja põllutööst.*

1. *Ei üks pääsukene too suve.*
2. *Stohu nina tärkab, künnamees ärkab.*
3. *Paks seeme kaotab, harv seeme kašwatab.*
4. *Lõoke, see toob lõuna soojja; pääsukene pääwa soojja; ööpik, see toob öö soojja j. n. e.*

8. Iseäralise wahe-osa manasõnade ja mõista-~~st~~ tõste wahel sünnitawad nõndanimetatud kõne-
käändud. Nende waral anuab keel sõnades ilmu-
wale mõttete nägusama näo, kenama kuju; nende
waral püüab ta kõne sisu piltlikult kuuljale selge-
maks teha. Wõtame näitusel ütluse: „Wihma
sätab kui oa warrest“. Siin leiame kõneläänu,
mille abil meile üheainsa wõrdlewa pildi waral
näidatakse, kui lange wihmasadu on. Need kõne-
käändud langewad kõik sellesse luule-abinõude osas-
se, mida iseäranis luuletajad tarvitawad, et oma mõte-
tele kenamat, pühapäewa kuube selga anda, ja mida
kirjanduse theoria mitme wõderakeele sõnaga nime-
tab, näit. methaphora, hyperbola j. m.

Weel paar näitust:

„Ta karjub kui ratta peal“, tähendab õige valju, läbileikavat kisendamist. Sõna „ratas“ viib siin tahtmata mõtte peale, et selle kõneläänu sündimine wanal ajal pruugitava surmanuhtluse kõnbega kokku käib, kus kurjategijaid ratta peal lõhki kisti.

„Mii pik kui pühade wahe“. Et lapsed suuri pühafid (Jöölu, Lihawõtte j. m. p.) igatsusega oota-
wad ja seal juures neil aeg lõpmata pikit näitab,
siis nimetatakse kõike pikka, kauakestmat seile sõnaga.

Pikem harutus tönekaänudest on kirjanduse theoria ja grammatika osi. Siin olgu nad ainult lühidalt tähendatud.

22. Mõistatused.

Üime mõistatusest.

1. Mõistatused on niisugused luule sünnitused, mis mingit asja ehet tegewust mõisttu kõmbel õra arwata lasewad, ja langewad seega allegoria liiki (allegoria = mõistustuutt). Nemad nimetawad wahest ainult asja omadusi, näit.: „Seest siiru-wiiruline, pealt kulla karwaline“ = sibul; wahest aga wõrdlewad nad arwatawat asja millegi teisega, selle sarnasega näit.: „Neli neitsikest lähewad üle nurme nuttes“ = lääksuja wanker. Keele poolest ilmutavad nad, nagu wanastõnadgi, rahvalaulu omadusi, alliterationi ja assonation, isegi wäga tihti mõõtu.

Keele.

2. Mõistatuses arvad as rahwas oma waimu terawust; neid lõi tema enam ajavõiteks, lõbusaks, waimu hariwaks mänguks. Sisu poolest kaiwad nad wäga mitmesuguste asjade ja tegewuste peale.

Nogub.

3. Mõistatusi on ilmünud Neus'i „Eestnische Volkslieder“ sees, siis „Inlandis“, „Beiträges“ ja mujal. Uuemal ajal on M. J. Eisen neid kaunis suure kogu wälsjaandnud, nime all: „Eesti mõistatused“.

Näituseb.

4. Õanen ka mõistatusest mõne näituse siia üles:

1. Mees läheb metsa, kõht koju poole.
2. Lipp lipi peal, lapp lapi peal, ilma nõelaga pistmata.
3. Waat waadi peal, tünder tündri peal, poolik pooliku peal, orawa saba otsas purjuks.
4. Wana naine istub nurgas, süli sain täis.
5. Tuba täis tuttawai, üks ei tunne ühte, teine ei' tunne teist.
6. Tamm Tartu rajal, lepp linna uulitsal, ühte juured jooskewad, ühte labwad langewad.

7. Hobu hirnub Hiiumaal, valjad on veel Wenemaal, heal kuulukse meie maale.

8. Pealt karune, seest karune, üheksa sülda ümbert karune.

9. Seal sõidab suur sõda, kus ei mahu koera sabat.

10. Pikk wits pihlakane, üle wälja toomingane.

11. Püha jõgi, püha mägi, püha pihlakas mäella, pühad marjad pihlakas.

12. Walge wäli, kirju kari, tark karja kaitseja.

13. Päewa toorest liha täis, öösi tühja tuult täis.

14. Ruske härg magab metsas, ase seisab hulga aja.

15. Üks tuleb mujalt maalt, katab mered, katab maad.

5. Peale nende liht mõistatuste on veel mõistatustest laulud. mõistatustest laulud. Küsimine ja kostus ikka waheldawad. Näituselks tuttawad lood wikerkaarist ja mesilasest:

„Kesse joob meresta wetta,
Haisub wetta hallikasta,
Katsub wetta laevudesta,
Mekib mitmesta jõesta?

„Wikerkaar, minu wennikene,
See'p see joob meresta wetta,
Haisub wetta hallikasta,
Katsub wetta laevudesta,
Mekib mitmesta jõesta.“

„Mis seal kõnnib kõrta mõõda,
Pstub aia äärta mõõda,
Ules töuseb töstemata,
Maha laseb laslemata,
Ulma piimata elakse?

„Mina mõistan, miks ei mõista:
Mesilane linnukene,
Erilane ellakene,
See'p see kõnnib kõrta mõõda... j. n. e.
endiste ridade kordamine.“

Ehk jälle laul, kus iga küsimine sõnadega:
 „Mõista, mõista, mu õeke,”
 ja iga vastus sõnadega:

„Mina mõistan, milks ei mõista”
 algab. Näit.:

„Mõista, mõista, mu õeke:
 Mis seal tõuseb soost sinine?
 Mina mõistan, milks ei mõista:
 Kuu tõuseb soost sinine.”

Niisamuti edasi:

„Mis seal tõuseb maaст punane? . . .
 Päew tõuseb maaст punane. . . .
 Mis seal mugendab mäestla? . . .
 Rullis . . . .
 Mis fest ruffist nugeemba? *)
 Nisu . . . .
 Kesse ehib riideeie? . . .
 Ernes . . . .
 Kellel need ilusad õied? . . .
 Dal need ilusad õied. . . .

Sel samal kombel läheb laul veel kaua edasi ja kirjeldab: läätset, lina, kuuske, õuna, kaske, paju, leppa, mända, tetre, hunti, karu j. n. e.

23. Sõnakene lõpuks.

Sel kombel oleme terve Eesti rahvaluule lühidalt oma silma eest mööda lašknud minna. Meie nägime, kuidas fölige wanemal, enneajaloolisel ajal, rahwas looduse süles elades omale jumalad lõi ja nende tegusid mytilistest lauludes ja juttudes enesele elamalt ettekujutas. Üks samm edasi poole viib meid epose ehk pooljumalate ajajärku, mis just ajaoolise järgu algusel seisab, kuhu juba viimfest mitmedgi walguse kireed sisse poewad. Selle enne-

*) parem, vägewani.

muistse aja esimesest osast on meil ülinähe pärandust järel, mis on, needgi on enamaasti jutud; teine osa aga ilmutab enast seda täielisemalt terveks pikas eposes, nagu ka juttude kogus. Siit edasi minnes saadab rahvaluule rahvast ikka wahetpidamata tema oksalisel elutee-rajal: esimestes hirmates sõja-wilestustes, pärastisel pikal piinaval orjapõlwe puhul — alati läib luule truult kannatajatega ühes. Rohke on see mälestuste hulk, mis meil temast selle mitmesaja aastase elu järel alal on, rohke on aga ka selle kogu, mis juba uuema aja jaoks kaduma on läinud, kest et teda keegi üles ei kirjutanud. Seda enam tänu peab igamees nendele awaldama, kes selleks tööd on teinud, et kõike meie esivanemate waimuvara ka tulewatele põlswedele jäädavalt alal hoida.

E. Sander;

Gesti kirjanduse ajalugu.

II. jagu:

Kunstluule.

(Gesti kunstkirjanduse algusest kuni Hornungini).

Jurjewis (Tartus), 1901.

R. Sööt'i trüff ja kirjaastus.

Дозволено Цензурою. — Юрьевъ, 15 Октября 1901 г.

Gesõna.

Selle raamatuga lõpeb T. Sanderi kirjutatud „Gesti kirjanduse ajalugu“. Niisama arusaadawalt ja lühidalt, nagu I. jagu, on ka see kõtku seatud, mida lugeja ise saab märkama. Raamatu lõpul on tähtsamad aja-arvud meie kirjanduse loost pandud, mis õppimise juures meelespidamist palju saab fergendama.

Ka sellest raamatuist olen ma meelega kõik omad arwamised ja tähendused kirjanduse üle välja jätnud, kest et ma kalliks peetud, õndsa sõbra tööd mitte mingis asjas muuta ei tahtnud. Nõnda oleks see raamat tema oma sulest ka ilmunud.

Kui ka õndsa Sanderi töös puudusi on, siisgi saab lugeja wist tema tööga rahul olema, iseäranis aga need, kellel Gesti kirjanduse õpetamisega, kui ka wähesel mõõdul, tegemist on.

Sün pean oma kohuseks, A. Jürgensteini ja T. Sanderi wenda J. Sanderit tänada, kes awitanud on, et see töö trükkis on wõinud ilmuda.

Gesti Aleksandri-koolis,
30. aug. 1900.

Raamatu trüktitoimetaja.

ennemalt katoliku preeestril seda waja ei olnud. Tema mõis ju Padina keeli kirikus paluda. Alles ühes Lütheruse usuga, kus rahvakeele tundmine tungiwaks tarvituseks läks, ilmuwad ka mehed, kes oma soojast armastawast südamest aetud, priitahtlitult rohkemgi töötasivad, kui just hädapäraast waja oli.

Töötajad wõõrad. c) Umbes läesolewa aastasajani töötasivad Gesti kirjapõllul ainult wõõrama mehed, Sakslased. Gesti poegi filmame sellel väljal alles 19. aastasajal. Kõigil eesmineval ajal aga oli see ainult wõõraste hooleks jäetud. „Aruldane, üksik nähtus ilma ajaloos, kus wõõrad rahvakeelt hariwad, sellefama rahwa maal, päälegi ilma kõige wähema kaastegewuseta rahwa oma poolt,” ütleb Brantsuse historikus De Bray. Nii on jällegi wäga kerge seletada. Kust pidi „rahwa oma“ liige kirjapõllule töötama pääsema, kui ta orjapõlwe kütkes kinni seisis? Jmestama peame aga, et siisgi, juba enne orjuse täielist kaotamist, üksikud Gesti känust wõsnuud wõitlejad Gesti waimurväljale ilmuivad.

Ürajagamine. Gesti kirjanduse ajalugu wõime kõige loomulikumalt kolme perioodesse ära jagada:

I. perioode: katoliku aeg, kõige wanemast ajast kuni usupuhastamiseni (X—1517), kus pea-aegu niihästi kui mitte midagi Gesti kirjanduse hänts ei töötatud.

II. perioode: ettevalmistuse aeg (wana, ehk kui I. periodet wanaks ajaks nimetame, siis kõst=aeg), usupuhastamisest kuni XIX. aastasaja esimese weerandini (umbes 1517—1840 aastani). Seda wõime veel wähematesse jätkudesse jagada, nimelt:

1. ajajärf: usupuhastamise ja wõitlemise aeg: 1517—1632.

2. ajajärf: Stahli aeg, 1632—1695.

3. ajajärf: Hornung—Helle aeg, 1695—1818.

4. ajajärf: Wäasingi aeg, 1813—1840.

III. periode: uus aeg, 1840—x. Ka sellegi aja, ehit küll lühikese, jaotame ajajärvudesse:

1. ajajärv: Eesti kirjanduse koosumise-aaja algus, Kreutzwald — Jannsen — Koidula perioode, 1840—1869.

2. ajajärv: Eesti kirjanduse koosumise-aeg, 1869—1890.

3. ajajärv: epigonide aeg, 1890—x.

Ümimene periode.

Vana- ehk Katoliku aeg.

x—1517.

Kõige wanemast ajast kuni uupuhastamiseni.

§ 2. Katoliku aeg.

Nagu paks udu, kust päilese, kuu ega tähtede läik läbi ei paista, ega selget walgust silma ei lase tulla, nagu pilkane pimedus, mis kõik lohad eest kinni katab, nii et midagi ei näe, nõnda on ka meie Eesti rahva muistne aeg, Eesti rahva muistene elu ja olu.

M. J. Eisen.

1. Selle perioode üleüldine tundemäär on: pea üleüldine tundemäär. kõigi kirjandliku tegewuse ja täieline kirjaliste mäles. tuuste puudus.

2. Kas Eestlastel wanal ajal, enne Sakslaste tulekut, kirja oli või mitte, selle üle ei või mitte findlat otsust teha. Mõned arvavad, et nad küll lugeda ošanud, koguni võõraid keelesidgi, ja et

nad siis muidugi ka kirjutuse=kunsti tundsiwad. Seda arwamist põhjendatakse Italia ajaloo=kirjutaja Cassiodorusi sõnumi päälle, kes oma Gothlaste histories (Cassiod. Var. V. 2) teatab, et Ida=Gothi Theodorichi tuningas Theodorich Suur (val. 493—526 p. Kr.; tema ajal elas ka Cassiodorus) Eesti saadikutele, kes mererivaigu kingitustega tema juurde tuliwad, kirja ligi andnud. Selle lõpul ütleb Theodorich: „Weel oleme teie saadikutele mõned kästud suusid nali kult andnud“, millest arwata võib, et meie egiwanemate seast mõned Gothi ja Ladina keelt oskasiwad *). — Teised jälle, nende seas näit. tuttar Lektor Jürgenson, arwawad, et manad Eestla sed kirja ei tundnud, et nad ainult keppide päälle märkidega (nõndanimetatud „ruune=kiri“) mõnda üles tähen-dasiwad. Viimne arwamine näitab tõelisem olevat, ehk kõll midagi mitte kindlusega öelda ei või, kumbal pool õigus seisab. Peame veel äraootama, kuni ehk tulevikus tublimad wana=aja uurijad õnne-liselt sellele küsimusele kindla kostuse leiarwad.

Saksa kiri. 3. Kiri toodi Eesti maale wist alles Sakaste läbi. Et jumalateenistus Katoliku ajal Ladina keeltes peeti, ja et teistel kellegil, nagu ju tähendatud, põlatud Eesti keelt waja ei läinud, siis jäi meie keel wist kuni 1500 aasta ümber täiesti wõõrast mõjuist wabaks. „Katoliku usu walitsus ei pea ju, nagu teada, rahwa haridust mitte ainult asjataks, tühiseks, waid koguni kardetawaks, usule ja kirikliku-elule kardetawaks asjaks,“ otsustab, wist kõll natukene liig karedalt, Ahlquist. Palju tõekarwalisem näitab seletus olevat, mida Reiman oma Piibli=tõlkimise loos sellest asjast annab, kust näeme, et kiriku=ülematel kõll hää tahtmine oli, rahwale õpetust ning waimuvalgu=tust

*) Theodorichi kiri on terwelt ümber pandud C. R. Jakobsoni raamatus „Eesti isamaa kõnet“.

jagada, et see aga, — ehk kõll natuke arusaamata põhjustel — paljaks tahtmiseks jäi. Viististi takistat sün kõige enam see Rooma kiriku põhjusseadus: pühakiri jäägu rahvakeelde tõlkimata ja jumala-teenistust toimetatagu Ladina keeles.

4. Kõigest pikast katoliku ajast ei ole meile katoliku aja malestusted. mingisugust kirjanduslist wara järele jäänud. Ainult Ladina kirjutustähed, mislega me veel nüüdgi kirjutame, oleme sellest ajast pärandanud. — Esimene kirjanik, kelle sellest meil vähemalt paar Eesti keele sõnagi alale on jäänud, on tuttav Liivimaa kroonika-kirjutaja Läti Hindrik. 1220 a. Tema ise oli piis Läti Hindrik. kopp Albert I. (1200—1229) ajal preester, keda esiotsa Lätla riistima oli saadetud. Sellest ka tema nimi „Läti“ Hindrik. Bärast poole läis ta, sedamööda kuiž riüütlid Eestlaste maale edasi tungisivad, neid viimseid riistimasi. Sündimise poolest oli ta Sakslane (või ehk ka Liivlane). Tema kroonikast leiamme järgmised Eesti keeli sõnad: „L a u l a , l a u l a , p a p p i !“ hiiüawad Eestlasted Saksa preestrit piinates; „m a g a m a g a m a s !“ hõikab Liivi wanem pilgates kindlusest ümberpiirajatele. Siis tulevad veel ette: „m a l e w a“ (sõjawägi), „m a j a“ (wanemate nõuupidamise paik), „w a i p“ (waip = waib), „n a g a t a e“ (nahkraha „nahad“), „f i l e k u n d a“ (kihelskond, viist kõll võõriti üleskirjutatud, peaks olema „kihlakunda“); inimeste nimed: Lembitu (ka Lembito, Lambito, Lambit, Lembitus), Memi, Wotele, Manivalde, Wydamas („Widamees“), Unipewe (Lembitu wend), Tabelinus ja Kriawanus (viimased kaks võõriti, Ladina lõpp-pudega), — kõik Eesti wanemad; palju kohtade nimed: Owele, Veole, Warbole, Haigale, Kuldale, Haniale, Somelinde j. p. m. (kus igal pool eksi-wiisil lõpp „la“ — leks on muudetud). —

5. Pääle selle, „kuidas wahest arvata tohib, läksis Modena Wilhelm 1225. Modena piiskopp Wilhelm (keda

paapst 1225 Liiwi maad katsuma oli saatnud) Läti Hindriku läbi katoliku 12 usupäästüki, mõned palmed ja ewangeliumid ja epistlid Läti ja Eesti keelde ümberpanna.“ (Reiman) *). Nagu pärastpoolsetest piiskoppide kontsiliiumide otsustest näha, nõueti preestrite käest, et nad rahwale „Meie Isa“ ja „Tere, Maria“ palve, usutunnistuse ja kümme kästu rahwa oma keelus pidivad kätte õpetama. Et selle nõudmisse täitmisest preestritele kergitada, andis Saare-
Joh. Kievel 1517. Vääänemaa piiskop Jo h a n n e s IV. Kievel 1517 terve Rooma katoliku katekismuse raa-
matu Eesti keelus välja, mis siis tuisagil Saksa-
maal trükitud sai, sest Liiwimaal veel trükitoda siid ei olnud **). Kuid kahjuks ei ole festgi wähesest katoliku aja kirjandusest meile märgiteestgi järele jäänud.

Mälestusste-
puuduse
põhjuse. 6. Nii näeme siis, et katoliku aeg meie kirjan-
duse-ajaloos ilma kõige vähem a viljata on mööda läinud. Süüd sellest kannavad: keskaja üleüldine waimu pimedus; fagedad sõjad ning roh-
ked riuid sisemises elus, mis alalõpmata maad laasta siwad; lõppeks ja kõige enam aga preestrite tuimus ja laiskus. Sest just nende kohus oleks olnud, hariduse kliuunalt Vääänemere rannal põlema panna, nende käes oleks see ka wõimalik olnud, nagu seda pärast Ewangeliumi-Eutheruse õpetajad näita siwad.

*) Pikeniat seletust Läti Hindriku elust ja tööst leiaab lugeja Eiseni raamatust: „Tähtsad mehed VI.“ Tartus, 1884.

**) Esimene trükitoda Vääänemere maades asutati Riias 1558 (teiste sõnumite järele alles 1580). Järgmine teisis Tartus 1632–1656 ja pärast wäheaga jälle 1690–1699. Tallinna esimene trükitoda saati 1693 sisse. 1802 tuli teine juurde. 1766–1789 oli Wilde trükitoda Põltsamaal. 1789 saadik leiame jälle Tartus pika wäheaja järele trükitoja. Sest saadik teisis neid ju õige rohkesti.

Teine perioode.

Kesk- ehk ettemalmistuse aeg.

1517—1840.

Uusupuhastamisest kuni XIX. aastasaaja esimese
veerandini.

§ 3. II. perioode.

II. perioode on ettemalmistuse aeg. Siin ei ole veel õiget Eesti kirjandust — kirjandust, mis Eesti laste läbi, Eesti waimus ja loomus oleks sünnetud. Tegelased on kõik wõõra rahwa liikmed (maha arvatud paar nähtust hiljemal ajal). Nende püüd läib üleüldse selle päälle, niisuguseid kirjatöid luua, mis neil enestel, kui ka pärastpoole rahval, just praktikalikus elus tarvis läks. Raugemale, ilukirjanduse liiki, nende püüd veel ei ulata. Grammatika uuringmine rändab suuremalt osalt waleteefid mööda, ning jõuab lõppeks siisgi õigele sihile välja, nimelt just keskaja lõpul. Seega on siis üleüldse selle aja tegevus just ettemalmistuseks, tee tasandajaks järgmisele uuele ajale, kus alles Eesti kirjandus sõna täielises mõttes elule ärkab.

II. perioode
esimene ajajärg.

Uuspuhastamise ja wõitlemise aeg.

1517—1630.

§ 4. Uuspuhastamisest Stahlini.

1517—1630.

Vasta Lutherin uskonopin juuruttua maahan, alettiin kirjojakin kansan kieellä ruvettaa tuumittelemaan, ja niin käypi tässäkin kansassa se seikka toteen, että Europan nuorempain kirjallisuutten on synystänsa ja alustansa kiittävä tämän jaloni uskon-sankarin opinpuhdistusta ja sen vaikuttamaa ajatuksen vapautta.

Aug. Ahlquist.

Üleüldine
eesitähendus. 1. Kuna meie esimesel perioodel, Katoliku ajal, peaa midagi ei silmanud, mis meile kirjanduse elust märki oleks andnud, siis leiame sellel ajajärgul juba nõrku kirjanduse idusid, mis aga külmaid sõjatuulite puhumisel peagi jälle närtisid, siisgi aga järeltulejatele külwajatele, kelle käes töö pidi õnnestama, teed näitasid.

Ordu viimne
süttse aeg. 2. Nagu tuleleek veel enne kuustumist korra kõrgele loidab, et siis jäädawalt kaduda, nõnda ilmus ka Liiwi ordu kuulsa ordumeistri Walther von Plettenbergi all (1494—1535) veel kord kõiges oma hiilguses ja vägewuses. Aga just tema ajal sündis see muudatus, mis ordu tõsine lõpetaja, aga ka ühtlasi Eesti kirjanduse päris põhjendaja oli: uuspuhastamine. Umbes aastatel 1521—1525 oli Liiwi orduriik Ewangeliumi-Bulteruse usuliseks saanud. Ja ühes selle politika-elu tõusuga, ühes uue waimustusega, mida uuspuhastamine

Ew.-Bulter-
rule usl.

maasse kandis, kerkis ka üleüldine sisemine elu. *Evangeliumi*-*Lutheruse* õpetajad püüdsivad kõige hoolega rahwakeelt ära õppida, et siis armsas emakeeltes jänunewatele hingedele elusõna seletada. Ja see on neil oma waimustustes ka korda läinud. *Sest* juba järgmise aastasaaja algusel oli nende õpetus nii sügavasse rahwa südamesse juurdunud, et teda sääl suure katoliku reaktioni (vastupaneku) lained, mis sellel ajal üle terve Europa läksivad, mitte lämmatada ei suutnud. *Kõikidest tagakiusamistest* hoolimata jäi Eestlane oma usule truuiks. *Sel samal* ilusel uue aja hommikul oligi, kus ka juba Eesti raa-
matute väljaandmise päälle mäeldi.

Tartu Eesti Jaani koguduse õpetaja *Franz von Witten* oli see mees, kes *Lutheruse* wäikeste katelismuse Eesti keelde (viististi *Tartu murdesse*) ümber pani. Et trükkijaid termel Vääänemere maadel veel ei olnud, siis ilmus raamat *Johann Schnilli* toimetusel ja kaaskirjal 1553 *Übedi*s. Saksa ordu ordumeister *Heinrich v. Galen* oli lahkesti kõik kulud oma päale wõtnud. Kuid meie kirjanduse-loole suuremaks kahjuks, on see raamat järeltulevatele rahututel aegadel jäljeta otsa saanud. *Ei wõi seepärasest* tema hääde eht pahade külgede üle midagi üttelda.

3. *Witteni* töö ei olnud muidugi mitte ainus. *Zumalateenistuse* juures tarvitati käsikirjalisi *ewangeliumide* ja *epistlite* tõlkeid, palweid, jutlusi j. m. *Vanemad* õpetajad, paremad rahwakeele tundjad, muretseisivad sarnaseid tõlkeid. *Nooremad*, nõrgemad kirjutasiwad neid enestele ära. *Töö* ei olnud muidugi mitte kerge. *Sest* ühe sõnaga: kõik abinõuud rahwa keele õppimiseks puudusivad. Ja kui tüdimata töölisid waimupöllul viimaks suure waewaga, kuulmisse järele, rahwa suust tarvilise sõnawaranduse oliwad kogunud, siis wõtsivad nad *Saksa* tähestiku ning grammatika ja hakkasiwad *Eesti Grammatika*.

feelt kirjutama, otse nagu oleks see Saksa keel, ja nagu laseks ta ennast selle keele seaduse järele painutada. Mis Eesti keeles sellesse wõõrassse mundrisse ei mahtunud, sai lihtsalt ära wisatud, mis temal aga puudus, juurde lisatud. *) Hakatuses wõis ju tõll see uus „Saksa = Eestikeel“ paljude alg-kirjanikkude sules wäga mitmesuguseks minna. Ometi aegamööda, ühenduse ja läbilüimise mõjul õpetajate wahel, ühines ka uus tekkiv Eesti kiriku-keel, ja jõudis umbes 17. aastasaaja algusel sellele kindlale kujule, nagu me teda esimestes Eesti kirjan-duse mälestustes leiate.

Orduriigi
ots.

4. Et sellest kirjandusest mitte rohkem trükis ilmunud ei ole, et temast üliwähe käsitirjugi järele on jäänud, on historia käigu süü. Pääle usupuhastamise hakkas orduriik töökuma. Weel paar aasta-kümmet kirates töödunenud riik, kuni ta 1561 kange te sõjatornide puhumisel ühehoobiga waremeteks tollu langes. Waene Eesti maa sai nii tüfeldatud, kui seda weel wähe mõtelda wõib: Tallinna maa võtswad Rootslased, Saare maa Daanlased, Põhja-Liivimaa pärisiwad Poolakad, kuna mõned kohad sääl wahel weel Wenelaste omaks jäiwad. Ja need hirmsad sõjad! „Pea töök see aeg oli üks suur, lõpmata lahing!“ **) Ei ole sellepärasest imeks panna, et meil sellest ajast ainult üks mälestus on alali jäänud: Tallinna jutluste käsitiri.

Tallinna jut-
luste käsitiri.

5. Selle käsitirja leidis Dr. Schiemann hiljuti Tallinna linna-archiwis üles. Ta on $400\frac{1}{4}$ (quart)

*) Näitused selleks eespool Stahli juures.

**) Paljad aasta-ärwud näitavad juba, mis aeg sel ajal Eestimaal oli. 1558—1561 suur sõda Venemaa tsari Joann IV. ja Liivi ordu wahel; 1561—1582 sõda Wenelaste wahel ühelt poolt, ja Rootslaste ning Poolakate wahel teiselt poolt; 1600—1609 sõda Rootslaste ja Poolakate wahel; 1625—1630 jälle Rootsi-Poola sõda, mis sellega lõppes, et terwe Eesti maa viimaks Rootsi kuninga lätte langes.

lehekülge paks ja sīsaldab 39 jutlust pühakirja salmide ja kirikulaulude üle, mis — wist üle püha — 18. dezembris 1600 kuni 19. septembris 1606 Tallinna Püha Waimu kirikus on peetud. Jutluste kirjutaja on — nagu kõigest selgub, eht kõll täsitirjades mingit nime ei seisa — Georg Müller, õpetaja sellesama Püha Waimu kiriku pääl 1. aprillist 1601 (enne seda oli ta ühe aasta ümber osemik-õpetajaks) kuni 1608, kus ta suvel suri. Seesama Müller olla ka ühe waimuliku raamatu *Gestimaa konfistoriumile trükkimisest* ette pannud, kuid mis sest tööst saanud, ei ole teada.

Georg Müller. 1600.

Need jutlused nüüd on *Gesti* kirjanduse kõige wanem alali jäänud mälestus. Nendest selgub, et *Gesti* kirikuks juba ammugi enne Stahli niisuguses olekus seisib, nagu me seda viimse kirjadest leiame. Mülleri sõnade tagawara on wäga rikas. Selle vasta aga ei ole tema grammatika ja õigest kirjutus mitte kriitika wäärtgi. Palju wana-aegseid sõnakujusid (archaismus'i) leiame siit: näituks on eitamise sõna (negation) veel täielikult olemas (nagu praegugi Soome keeles): „en, et, ei, emme, ette, eiwat.“ Komitiatiwi kaasuse asemel leiame ikka „kaas“; näit.: „sana kaas“ = sõnaga, „Jumala kaas“ = Jumalaga j. n. e. Ka wäga palju Tartu keeli sõnu oli sel ajal Tallinna õpetajal tuttavad, mida ta oma jutlustes tarvitab: „weliet,“ „sessare,“ „paimendama,“ „nackama“ j. p. t. — Ka selle-aegse rahwa hariduseleisu kohta wõime siit mõndagi teatust leida. Nii näeme, et fogudusel oma kool oli, sest mitu korda on „Schole-Poistest“ kõne. Ka oskas fogudus kirikus laulda, eht kõll veel halvasti. Nii noomib korra õpetaja rahvast, et nad „üpris Pezifeste ninc hullust“ laulda. Ta ütleb:

Wana-aegsed sõnakujud.

„Ah Õnnis H. Balzhar ja H. Johan (Mülleri eelkõijad õpetaja ametis) teydt Kummalaat Sambat sagkedasti ninc mondikorda omat nuchtel-

Näituksed

nuth, Teile kaas ned Sannad teddy See siže pannud nind opnuth kuj tehe nende Schole Pohſide haele nind Sana perraft piddate laulma. Ech kuj sagledasti olle mina (!) ifze teidt häe nind k u r j a k a h s (komitat) opnuth, kuj tehe ned Paulud piddate eifesth opma laulma, mea on se arvitanuth? eb toesti mittekit eales, rummalat ollete tehe, rummala nind wöhra Rachwa nairu iaete tehe kahs."

Niisamuti leiame nendest jutlustest, et sel ajal foguduste käes ju kirikulaulud ja katekismus oliwad, mis kõik „meddy kirko Ramato sibedes seisab,” nagu Müller ütleb, ja mille toimetamist umbes 1560 aasta kohta arvatakse. — Nii ei jäää siis Stahlile mitte see auu, et ta kirikukeele looja oleks. — Tallinna läkskirja uurimise ja tuttanuks tegemise auu jäab õp. Malm'i ja iseäranis aga õp. Neiman'ile, kes tema üle Õpetatud Eesti Seltsi töödes kirjutas.

Liiwimaa
tegewus.

Jesuitid.

Weltherus.

1591.

Buccius.

1555—1643.

6. Kuna sel wiisil Eesti maal waimuliku eluga ühes kirjandus kosuma hakkas, mässas Poola all seisval Liiwimaa Katoliku usu wõitlus Lutheruse usu wašta. Lutheruse õpetajad ei wõinud sün midagi Eesti kirjanduse häaks teha. Seda enam püüdsiwanid Jesuitid sellel põllul tegewad olla. Sahe Jesuiti kirjaniku nime leiame oma ajaloos: Weltherus ja Buccius.

Johannes Ambrosius Weltherus, kes Eisenachist pärit ja Liiwimaaale missjonäriks oli tulnud († 1610), andis 1591 mõned Eestikeelset raaamatukeseid (libelli) preestrite tarwis wälja.

Wilhelm Buccius, sündinud Liiwimaaal 1555, astus 1601 Jesuiti ordusse, † Wilnas 1643*).

*) Weltheruse ja Bucciuse eluloost leiab lugeja pikemat seletust Santo sulest: Verhandl. der Gelehrten Estn. Ges. II. Band. Siin olets see asjata olnud, sest et nad pea tähtsufeta meie kirj. loos on.

Tema töö ilmus Saksvaal Braunsberis 1622, nimega: „Institutiones Esthonicae, ridel. Catechismus; ceremoniae ecclesiasticae; quaestiones de omnibus festis anni, hymni et cautions sacrae; piae ad Deum et Sanctos precatio- nes“ („Eestikeelne käsiraamat, mille sees on: katekismus; Jumalateenistuse kõned; küsimused kõige aasta pühade üle; hymned ja waimulikud laulud; wagad palved Jumalale ja pühadele“). — Mõlemate tööd on aga jäljeta kaduma läinud, Welt- heruse raamatuist ei ole nimegi teada. — Et Rooma kiriku seaduse järele jumalateenistust Ladina keeli peab peetama, siis oli vaid nimetatud Jesuitide raamatuud paapsti silmas keeldud abinõuu, rahvast katoliku usu sülle tagasi tuua, mispäras t nad ka ära neeti.

7. Nii leiame siis, et selle esimese ajajärgu läbirääsena lõpul juba tõsine Eesti kirjanduse algus tehtud oli, ehk küll alles käsikirjas ainult. Järgmiste perioode hooleks jää, seda trülli toimetada.

II. perioode
Teine ajajärg.

Stahli aeg.
1632—1695.

§ 5. Teine ajajärg.

Post nubila Phoebus.

Ladina wanašona.

1. Sellel ajal ärkab tõsine elu Eesti kirja- üleüldine laab.
pöllul. Trükitud kirjatööd ilmuvad. Kuid kõikide nende sisu on waimulik. Üleüldse rühib kõik liikumine ühe eesmärgi: pühakirja tõlke kättesaamise

poole, ilma sellel ajajärgul veel nii kaugel jõudmata. Üksnes osalt, nimelt Tartu keelse lue Testamendiga, saavad esialgult püüded sihi ligidale. Keele ja grammatika harimine on foguni lapsetkangades: Eesti keele põhjusseadusi ei aima keegi, waid kõik kirjutavad, Saksa-Ladina grammatikat põhjaks pannes.

Gustav
Adolph.
1630.

2. See kirjanduse algus langeb ühe tähtsa politika sündmusega ühte, ja ongi dieti viimse järel-
dus. Wahwa Rootsi kuningas Gustav Adolph oli esiteks Venelased, siis Poolakad ära võitnud. Stol-
bowi rahus 1617 jää Tallinnamaa endist viisi jälle Rootsi päriseks, Altmarki rahus 1629 pidi ka Poola-
kas Liivimaa ära andma. Nii ühines kõik Eesti-
maa 1630 aastal Rootsi krooni all. Üürikeks
ajaks asus kallis rahupõlvi maale. Isalik Gustav
Adolph muretseb kõige hoolega oma uute alamate
eest. Nii asutas ta 1630 Tartusse ja Tallinna-
sse gümnaasiu mõid, ja veel Saksa maal
(30. aastase sõja ajal) Nürnbergis sõjaleeris kirju-
tas ta 18. augustil 1632 käsukirjale alla, milles
Tartu ülikooli avamine näärati. Misjuguised
auusad püüded kallil kuningal oliwad, selgub sellest,
et nimetatud käsukirjas öeldakse, et asutatawas üli-
koolis niihästi ülemat sugu (nobiles), kui ka linna-
rahwa ja talupoegade (plebeji) noorsugu Saksa,
Brantsuse, Väti, Eesti ja Ingria (misit Wene) keelt
peab õppima. Kuid, nagu teada, on Rootsi kuninga
soov pea paljaks sooviks jäanud. . . .

Tartu üli-
kool 18. aug.
1632.

Tartu ja
Tallinna keel.

3. Kõige selle uue elu ärkamisega ühtlaši astu-
wad esimesed Eesti kirjanikud, Stahl ja Rossinius,
kellest meil töösid alati on, ette. Ühes nendega jagu-
neb Eesti kirjandus kaheks haruks: Tallinna ja
Tartu tüwiks. Keeles oli küll mõlemate mur-
rete wahe juba ammu olemas, kuid märksa wähem,
kui nüüd. See selgub niihästi nimetatud Mülleri
käsukirjast, kui ka Stahli ja Rossiniuse raamatutest.

Nendest näeme, et Tartukeele sõnad Tallinna meestel niisama tuttarvad on, kui Tallinna sõnad Tartlastelgi. Nüüd aga ei mõista Põhja-Gestimaa elanik nii mitutgi Wõrulase mõtet, mida ta oma murdel välsja üleb.

4. Alguses kippus nõrgem Tartu murre wõimama wenna üle koguni ülekaatt wõtma. Üles III. ajajärgul tõusis Tallinna keelele Piibli ümber-panekust nii wägew abiline, et ta fesf saadik koguni teise wenna tagaži tõrjus. See lahutus on palju kahju toonud ja ašjata töö-jõudu takistanud. Esimestel kirjanikkudel oleks — parema keeletundmisse juures — kerge olnud, mõlemaid murdeid kirjapõllul kõlku sulatada, kuna see nüüd otse wõimata on. Ünneks on uuemal ajal Tartu murre kirjapõllult nii hästi kui kadunud. Sest need paar waimulikku raamatut, mis temas ilmusi wad ja ilmuwad, ei ole nimetamise wäärtgi.

Meie jagame sellepäraast efiotsa käesolewa periode kirjanduse kahets osaks, ja waatleme igaüht isäranis.

Renbe laš-
wamine.

A. Tallinna keele kirjandus.

§ 6. Heinrich Stahl.

1600—1657.

Anno 1602:

In Liefland war ein groß geschrei
Der Krieg, hunger und scheolich pest,
Den Leuten gar gefehr gewesi.
Für Hunger ein den andern fraß.
Die kahen hund ihr wilitpret was.
Auch gros verherung leut und laut
Geschehen ist durch Gottes hant.
So thut er der Sünden wehren,
Wen man sich nit bald wil bekeren.
Ohn unterlaß darumb thut heut

Bon herzen bus, o lieben leut,
Gedenket oft an dis geschicht
Und haltet solches für kein geticht!

Tallinna Mihli kirkus, marmoritahvel.

Anno 1603:

War in Lieffland groß Ach und Wehe,
Wer an der Beste nicht gestorben,
Und durch Hunger nicht verborben,
Auch im Kriege nicht erschlagen,
Der magt von Grossen Wunder Sagen.

Jobst Dunkel,
Tallinna Rigula kirikuraamatus *).

Stahl tähis. 1. Nii sugune oli Eesti maa seisukord, kui lõppes üsaliku Rootsi valitsuse all rahupõlvi üürike seks maale asus ja uus elud hõlt, mis üle Eesti rajade puhus, ka Eesti kirjanduse idusid kasvamisele äratas. Seda enam peame sellepäraast meestele auu andma, kes seesugusel ajal kõrgemaid sihtisid filmas pidasivad.

„Stahl on Eesti kirjanduse isa ja Eesti piibli tõlke põhjendaja“ ning Eesti grammatika uurimise alustaja. Tema oli esimene, kes suuremal hooles Eesti kirjapõldu harima hakkas, kes raamatuid ka trükkis pani, et teistele mahti anda, Eesti keelt ära õppida. Tema kirjatööde läbi sai siamaale kuju-nenud Eesti kirja- või „kirikuline“ omale kindla, jäädawa nävo. Lühidelt: Stahl on esimene Eesti kirjanik, kes, armaastusest rahva vasta aetud, raamatuuid kirjutab, mis kõige päält hädapäraast tarvis on.

*) „Aastal 1602 oli Liivimaal suur sõda ja näljahäda ja hirmus katk, mis inimestele suureks hädaohuks oli. Nälja pärast sõiwad inimised lässisid, koeri, jah üksteistgi. Nii on Jumala kae läbi maale ja inimestele suur nühtlus tulnud, nii tahtis tema patusdest põörda, kui mitte pea meelt ei parandada. Sellepäraast ilma ajaviiutnata tahetsege veel täna oma patusid, teie arvusad rahwas, mõtelge sagedasti selle loo päale ja ärge pidage seda luuletuseks.“

„Aastal 1603 oli Liivimaal suur ah! ja oh! Kesk katku lätte ei surnud, ja näljast hulka ei saanud, ega sõjas maha ei lõobud, sellele Jumal tödesti iniet on teinud.“

2. Magister Heinrich Stahl on Tallinnas 1600 aasta ümber sündinud, kus ta isa suure gildi wanem oli. Esimest õpetust sai noor Stahl oma kodulinna koolides. Jäeararis hoolitsetas tema kasvatamise eest piiskopp H. Bestring. Kui hiljem aeg ülikooli astumiseks läes oli ja isa joud poja aitamiseks ei ulatanud, sääl andis — wist Bestringi soovi päälle — Tallinna nõuukogu temale kolm aastat otsa abiraha, kus Stahl 1620—1623 Saksa maal Rostockis, Greifswaldis, Wittenberis ja „teistes akademiates“ usuteadet õppis. Kui ta 1623 magistri auunimega jälle kodumaale tuli, lastis Tallinna nõuukogu teda kõikidest tingimiste täitmisen test wabaks, mida ta abiraha saamise juures oli pidanud lubama, nii et ta kõhe selsamal aastal Rootsi kuninga kommissäri Adam Schwepferi poolt Järwa Madise õpetajaks seati (1623, 5. sept.) „üle minu lootuse ja wasta minu tahtmist,” nagu ta isi ütleb. Pääle selle pidi ta ka naabri kihelkonna Peetri oma hoole alla wõtma, sest et õpetaja ameti kandidatid liig wähe oli. Peetrisse asusgi ta ka elama. 1627 seadis Rootsi valitsus Eestimaaale praost-i-ameti sisse, ja nimetas Stahli esimeseks Järwamaa praostiks. 1629 sai ta ka veel Eestimaa konfistoriumi liikmeteks nimetatud. Peetrisse jäi Stahl kümme aastat. Siin hakkas ta hoolega Eesti keelt õppima, mis aga ülirask oli, sest et kõik abinduud selleks puudusivad, pääle jumala-teenistusel tarvitatawate käskirjaliste tööde, mis teiste järele ärafirjutati, nagu ju eespool tähendatud. Hoolega „wahis ta rahva suu päälle,” nagu ta isi ütleb. Aga sellegi pärast ei joudnud ta Eesti keele tundmises laugemale, kui teised õpetajad, tema eelkäijad. Ühtlasi hakkas Stahl kibedasti tööle, et kõige tarvilisemaid raamatuid trüki ja rahva kätte muretseda. Nii oli temal umbes 1631 ehk 1632 aastaks käskirjas walmis tema käfsiraamat ja gram- Stahli elulugu, 1600—1657.

Ülikoolis 1620—23.

Magistri õp. 1623—33.

Keele õppimine.

Kurze und
einfältige
Fragen.
1630.

Käfiraamat
I. j. 1632.

Kadrina öp.
1633—38.

Käfiraamat:
II. 1637.
III. 1638.
IV. 1638.

Grammatika
1637.

Tallinna
doomi-öp.
1638—41.

Narva
superintendent
1641—57.

Jutluseraa-
mat: I. 1641.
II. 1649.

matika, wist ka jutluseraamat. 1630 olla tema susest ilmunud: „Kurze und einfältige Fragen, die Grundsäße des Christenthums betreffen d” („Lühikesed ja kerged küsimused riistusu põhjusõpetuse üle”), mis aga sootumaks kadunud on. 1632 lahkis ta oma „Käfis ja Kodur aamatu” I. jao Riias trükkida. Selle ilmumisel oli mitme takistusega võitlemist. Juba enne oli Stahl oma käfikirju paljudele õpetajatele ja ka Tallinna konsistoriumile (wõi „Ministeriumile,” nagu seda siis nimetati) ette pannud. Neelt ja siju kiideti küll wäga hääks, aga raamatu wäljandmise juures ei tahtnud keegi toetada. Kadedust ja pilkamist päälegi tundis ja kuulis Stahl. — Järgmisel aastal 1633 lahkus Stahl Järwamaalt ja asus Wirusse Kadrina õpetajaks, kus juures ka ühtlaasi Järwa ja Viru pruosti kohused tema õladele pandi. Esiotsa oli ta lootnud, oma tööd tervest umbes aasta jooksul wälja anda, kuid wästalistele poolt walmistatud takistused keelasivad teda. Alles kui Rootsi kuninganna Christine trükkilu omalt poolt finkis, hakkas Stahl Kadrinas elades, oma käfiraamatu teiji jagusid, kui ka muid töid, wälja andma. Nii ilmuksivad siis Tallinnas: 1637 käfiraamat II. jaagu ja Gestikele grammatica, 1638 käfiraamat III. ja felsamal aastal suwel, kuu hiljem, IV. jaagu. Weel felsamal aastal kutsuti Stahl Tallinna doomikiriku pääle, ning seati weel päälegi Harjumaa praostiks, kuna Järwa ja Virumaa nagu ennegi tema hoole alla jääwad. Kuid ainult kolm aastat töötas Stahl siin. Juba 1641, kui Narvasse Ingria maa konsistorium ja superindendi koht asutati, nimetati Stahl selle Rootsi idapoolsema maakonna waimulikufs ülemaks. Siin oli töö = pold liig suur, nii et ta muud ei suutnud, kui 1641 I. jaagu ja 1649 II. jaagu oma wist enne walmis kirjutatud jutluseraam-

ma tu st trükti anda. 17. juunil 1657 suri see esimene tüdimata töötaja **Gesti kirjapõllul.** Stahl †
17. juunil
1657.

3. Kõdige tähtsam **Stahl** töödest on tema 4-jaos jaos ilmunud käfsiraamat, mida ta järgmiseks otstarbeks wäljaandis: 1. wanematele õpetajatele nüisugust raamatut muretseda, „kus kõik koos on, mis jumala-örjusel ja ametiteenistusel tarvis, et neil tuli ei tuleks, palju raamatuid ühes kanda“; 2. noortele õpetajatele, kes ametisse astuvad, **Gesti** keele õpikirja, 3. mõisawanematele ja pere-isadele, kes kirikusse ei pääse, ehk kes pärast kirikut perega kodujumalateenistust tahavad pidada, jutluseraamatut; 4. Tartu uniwersiteedi ja Tallinna ja Riia gymnasiumi kaswandikludele, kes õpetajateks tahavad heita, abinõuu, kust nad aegsasti **Gesti** keelt peavad õppima, „et Jumalale Issandale ja **Gesti** kirikule ustavateks sulasteks saada;“ 5. „kirikutele, kus õpetajad haiged ja surnud, ettelugemise, laulmisse ja palveraamatut, et Jumala sõna iganes ei kustuks.“ (Reiman). Selle sihi 2. punkti järele on siis käfsiraamat Saksa ja **Gesti** keeles trükitud, nii et lehekülg ülewalt alla pooleks on jagatud, ühe poole pääl Saksa keeli, teise poole pääl **Gesti** keeli siisu. I. jao päältiri on nii: „Hand- und Haubz- buches für die Pfarrherren, vnd Haubväter Chstnischen Fürstenthumbs. Erster Theil, darinnen der kleine Catechismus D. Martini Lutheri, zusamt einer kleinen Zugabe in Teutschem vnd Chstnischen sprache angefertiget. Riga 1632“^{*)}: Siisu on: Päikem Saksa keelne eeskõne, milles **Stahl** rahva hingega waimuelu wiletsat korda kirjeldab, mille paranduseks ta oma raamatu kirjutanud. Siis leiame ühe Vadina keeli laulu Johann Philippus Hirteri

päältiri.

I. jao siisu.

^{*)} „Käsi- ja kodu-raamat **Gesti** würstikonna õpetajate ja maja-isade tarvis. Esimene jagu, mille sees on D. Martin Lutheruse wäike katekismus ühes wäikse lisaga Saksa ja **Gesti** keeles walmistatud. Riias 1632.“

sulest, milles Stahli tema tähtsa töö eest kiidetakse. Paari tähenuse pääle Gesti keele väljarääkimise üle, algab Lutheruse väikene katekismus pääle, **Katekismus.** päälkirja all:

„Nedt wihs pehtükit meedi pöhaast „risti oppedussest. Se eftimenne pehtük onse oppedus seft keskussest echk nedt kümme Jummala keskut“
j. n. e.

III. päätüki päälkiri „Se pöha Pater“ näitab meile, et siis veel „Meie Jsa“ palvet Katoliku ajast päritud Vadina keele algussõnaga nimetati („Meie Jsa“ algab Vadina keelset sõnadega: „pater noster, qui es in coelis“).

Wii päätüki lõpul tuleb Lutheri „ristimise ja laulatuse raamatukene“ kus iseäraline, wanema aja kombe ilmub, nõndanimetatud exorcismus wõi kurjast lahti-ülemine: ristimise sakramendi tallituse algusel öeldakse: „mine erra sinna rojane waim nind anna mahds selle pöhalle waimulle“ ja veel: „Salgkat sinna erra kurratit? Nind keid temma töh? Nind keid temma asjad nind kombed?“ küsib risti ja waderitelt. — Lõppes leiame veel Lutheri küsimised ja kostmised, patutunništuse ja (Stahli kõtku seatud) armu-kuulutuse sõnad, kiriku-palve enne ja pärast jutlust ning Aaroni õnnistamise-sõnad.

II. jaos I. su. 4. Käsi- ja koduraamatu II. jagu kannab päälkirja: „Hand- und Haußbuches Under Teil, darinnen das Gesangbuch, zusampt den Collecten und Praefationen. Reval 1637“ s. o. lauluraamat. Tema on niisamuti kahe keele pääl, kui I. jagugi. Sisu: Saksa keelne eeskõne, milles Stahl waimulikude laulude tähtsusest kõneleb. — Kolm Vadina keeli kiidulaulu Stahlile: Rose õp. Bestringi, Haljala õp. Sartoriuse ja Lügamuse õp. Besidet sulest. Esimene nimetab Stahli Gesti rahwa Eliasels, kuna Besidet teda Lutherusega wõrdleb:

„Membra Catechismi quot Teuto Lutherus et hymnos
Jndigenas docuit, Teutona terra, tuos :
Membra Catechismi tot, Stahlius Estho, tot hymnos
Et docet indigenas, terra Livona, tuos.
Ore docet, scriptis docet : Hic namque, Estho disertus
Exhibit Esthonicu redditio cuncta stylo.
Gratia magnatibi debetor, magne Lutherei
Debetur, Stahli, gratia magna tibi *)
j. n. e.

Siis tuleb lauluraamat ise, ja lõppeteks veel
mitmed altaripalwed, sisseõnnistamise sõnad, vasta-
laulud j. m., muist nootidega. Paulusid on üle-
üldse 144, millest Stahli omasid 104 on. Teised
luuletajad olid:

Kullama õp. mag. Helmold zur Mühlen
(Tallinnas kooli-õpetaja 1614—1624, Kullamaa
õp. wist 1636—1641, siis Keilas, † ?) luuletas
13 laulu.

Üdwig Wagener (Simuna õp. 1630
ümber, Türi õp. 1639, † 11 apr. 1667), 7 laulu.

Eberhard v. Renteln, magister (sünd.
Tallinnas 20. dez. 1595, Tallinna Pühavaimu
kiriku abiõp. 1624—1632, siis säälさまas Nigula
kiriku abiõp. † 15 jan. 1642), 5 laulu.

Heinrich Vestring (sünd. Tallinnas, ^{Vestring.}
Kose õp. 1627 ümber, † 9 apr. 1643), 5 laulu.

Reiner Brocmann, Tallinna gymnaasiumi ^{Brocmann.}
Greeku keele professor, 2 laulu.

Nikolaus Bagge (sünd. ?, 1627—33 ^{Bagge.}
Palamuse ja Maarja-Magdaleena õp., siis Rakveres,
† 1657 katku), 2 laulu.

Peter Matthias Fabricius (Holsteinist
pärit, Ambla õp. 1636, † 1644), 1 laul.

*) Nagu Luther Saksa maa elanikkudele katolismuse ja
waimulikud laulud lätté õpetanud, nii Stahl Gestimaa elanik-
kudele, kes suu ja sulega õpetavat, nii et Gesti keeltes ka
liitufelaulud võivad kõlada jne.

Andreas Gund (Rõngu õp., 1633 Viru-Jakobis, † 7. märtsil 1664), 1 laul.

Antonius Walde (Harju-Jaani õp. 1630, † 1654), 1 laul.

Rich Simon Russ (Karuise õp. 1636—39, fus ta ametist ära heideti), 1 laul.

Johann Hindelmann (Järva-Jaani ja Maarja-Magdaleena õp. 1631, † 10. nov. 1661), 1 laul.

Michael Sartorius (Haljala õp. 1627, † 1640), 1 laul.

Stahl ja tema seltsemehed on aga kahtlemata oma laulude tõlkimise juures juba enne olemas olnud kirikulaule tarvitatanud, mida nad aga wähe on muutnud. See selgub ülemal nimetatud (§ 4, 5) näitused. Mülleri käsikirjast. Õenduselks seisku siin tuttava kirikulaulu „Auu, kütus olgu igawest“ („Allein Gott in der Höh' sei Ehr“) hakatus.

Müllerि käsikiri. Müller kirjutab 1603 nõnda:

„Ürpeines Jumalall öllewel olkut Auwo,
 Ninc taenno taemma Armo eddest,
 Semprast eth nüith ninc eddespeit
 Eb enamb meydt likuta woyb üxkit wigla
 Üx haemeel Jumalall meist nüith.“

Stahl aga paneb 1637 nii ümber:

„Ürpeines Jummalal üllewel olkut auw
 Ninc tenno tema armo eddes,
 Semprast et nüdt ninc eddespeite ennamb
 Meid epithotap üchtefit wigga.
 Üx heh meel Jummalal meist on
 Nüdt on suur rahho ilma jellefietmatta
 Keidel wainul on nüdt üx ož.“

Nagu näha, ei ole neil lauludel mingisugust mõõtu ega riimi; ei ole siin sugugi silbi-arvu ega sõna rõhu pääle waadatud. Wõrreldagu ometi ülemal seisvat laulu („Auu, kütus . . .“) tema wärtimõõduga:

— — — — — a
 — — — — — b
 — — — — — a
 — — — — — b
 — — — — — c
 — — — — — c
 — — — — — d

Jõululaul „Ma tulen taemast ülewelt“ „Ma tulen „
 („Vom Himmel hoch, da komm' ich her“) kõlab ^{taemast ül.“}
 Stahli juures järgmiselt:

„Sest forgest taiwast tullen minna,
 Minna toh teil hehde uhet sannat,
 Reist uhest sannast tohn minna ni paljo
 Kumbast minna laulda nind üttelda tahān“
 j. n. e.

Weel näitus: „Qui Tu m a lat meil poleks „Qui Tu m a lat meil poleks
 n ü ü d“ Pauluraamat № 426, (Wär' Gott nicht mit uns diese Zeit):

1. „Kus ep ollex Jummal mieije jures selsinna sel ajal,
 Sihs peax Israel ütlemä:
 Meije olleximme piidanut ebbalema,
 Ke ni püssokenne waine koggo olleme,
 Errapölgötut ni monnest Jummesse lapfest,
 Kumbat keik meije wasto pannewat.
2. Meije pehl on ni weehane nende meel,
 Kos Jummal neil ollex mellevalda andnut,
 Erraneelnut ollexit nemmat meid koggones,
 Meije iho, nind ello kahs,
 Meije olleximme kui needt, kumbat wessi huppotab,
 Nind ülle kumbat suhr jõggi joxep,
 Nind weggisi nemmat errahuppotap.
3. Jummalal auw nind tenno, ke ep lasdik sündima (!)
 Et h nende kirk meid piddi erraneelma,
 Qui üx lind fest keelest errapehstab,
 On meije hing errapehstnut.
 Se küs on katki, nind meije olleme wabbat,
 Se Issanda nimmi seisikut meije jures, fest
 Taiwa nind mah Jummalast!“
5. III. Käsi r a a m a t u j a g u ilmus nime III. jagu.
 all: „Hand- vnd Haußbuches.... Dritter Theil,
 darinnen die gewöhnlichen Evangelia vnd Episteln

15. durchs ganze Jahr, zusampt der Historia des bitteren Leidens vnd Sterbens unseren Herrn Jesu Christi" *). Raamat algab jällegi pila eeskõnega, milles Stahl oma elulugu jutustab ning neile tänu arvaldab, kelle abil temal wöimalik olnud oma töid ilmuda lasta. Need on nimelt Philipp Scheidengh, Eesti ja Lüivi „würstlonna“ luberner, Tartu üuekohtu president, ja Tartu universiteedi kantsler ning tuninganna Christine eestkostja, Rootsi riigi kantsler, kuulus minister Axel Ochsenstierna. Scheidengh olla nimelt priitahtlikult Stahlile abi lubanud muretseda, olla Rootsi reisinud ja sääl kantslerile ning luningannale asja ette pannud, kelle tuluga siis ka käsi-raamat trükiti. — Raamatu pärüs siis on, nagu ju päälkiri tunnistab: aasta pühapäewade ja pühade ewangeliumid ja epistlid, Kristuse kannatamise lugu ja, „et ruumi üle jäänud;“ Jesaja raamatu 53 püütük. — Seisku ka sellestgi jaost paar näitust siin:

Näitused.

Joh. 15, 26—27. 16, 1—3: „Kus aglas je Röhmustaja tulla sahp, kumba minna teile lectic-tama sahn fest Issast, se Waim fest Töödest, ke fest Issast welsjalehp, se sahp tunnistama minnust. Nind teije sahte kahs tunnistama, fest teije ollete algemissest münno jures olnut. Sedda ollen minna teile rehknut, eth teije hend mitte pahandate (!). Nemmat sahwat teid Banni siisse (!) pannema. Se Negt aglas tullep eth, ke teid tappap, sahp lulema**), temma teep fest Jummalal öhe suhre meeleshed. Nind seda sahwat nemmat teile seperraast teg-

*) „Käsi- ja Koduraamatu III. jagu, kus sees on kõige aasta ewangeliumid ja epistlid, ühtlaisti meie Jeesanda Kristuse kibeda kannatamise ja surma lugu.“

**) „Luulen“ tähendab Soome keeles praegugi veel: arwan, mõtlen. Nii on siit näha, et Stahli ajal Eesti keel Soome keelele ligemal seisib kui nüüd.

łema, eth nemmat ep münno Jäsa, ep łaħs münd t u n d w a t." (!)

Teine näitus. Luula 6, 36. 37. 38. 41.:

„Seperrast oldet Armolisset, kudt łaħs teije taiwane Jäsa armolinne on. Erra sundket mitte, siħs ep sahte teije łaħs funditut. Erra hukket mitte, siħs ep sahte teije hukkatut. Andket andix, siħs saħp teile andix andtut. Andket, siħs saħp teile andtut. Üx töis, wahotut, pudištut, ninc kuhjapeh łaħs Möht saħp teije Rüpppe sisse andtut saħma. Mea neħt finna agħas ühe Pindo omma Welja Silmas, ninde se Valki ommas Silmas ep tunnet sa mitte?"

Kolmas näitus: Tiitüs, 3, 4—8:

„Kus agħas hend nöitis Jummala meiже önnistegħiġi arm ninc heldus, mitte nend öġi-kusse tegħfude perrast, kumbat meiже teħnun ollime, erranis omma armo perrast, tegħiġi temma meid önsax, lebbi se pessiemi sse (!) fest uhest sundimisfest ninc se uhesttegħemis fest Pöhast Waimust, kumba temma wħiawallanut on ülle m e i d (!) roħkest, lebbi Jesum Christum meddi önnistegħiġi, eth meiже temma armo läbbi öġi-keddat ninc perrajat olleme fest igħawwesfest ellu, se loħtmisże perrast. Se on wissist tössi.“

6. Käſira amatu IV., wiimne ja għu kandis nime: „Hand- vnd Haufbüches. . . . Vierdter vnd Letzter Theil, darinnen I. 14 Psalmen Davids, II. Etliche Gebete, III. Unterschiedliche Gewissensfragen, IV. Bericht wie mit Schwermüthigen, Angefochtenen, Kranken, Sterbenden, Überthätern zu handeln, V. Texte zu Hochzeit-, Tauff- vnd Leichpredigten.“*) Selle ħiġi on wäga mitmekejne. IV. jagu. Ħiġi.

*) „Käſira amatu IV. ja wiimne jagu, kus sees on: I. 14 Taaweti laulu, II. Mōned palwed, III. Mitmeſugħed

Gesotsas on pikem pühendusekiri uuele kübernerile Benedict Oehsenstiernale. Selle järele tuleb ametlik tunnistus (Censor) noore Tartu ülikooli theologiatekstide poolt, mis neli ja pool lehekülge suur on, ja milles Stahli ja tema tööd väga kiidetakse. Edasi leiame: 14. Taaweti laulu, mõned palved: kiriku tulles, pihtil, armulaul j. m., Eesti ja Saksa keeli. Siis aga üksi Saksa keeli: praktikaline juhatus õpetajatele („pastoraltheologia“, mida nüüd üniveristeedis õpitakse). Siin mainitseb Stahl ise-äranis õpetajaid hoolega oma kohuseid täitma ja alati töest tunnistust andma. See koht näitab Stahli auusat, kõrgeloomulist waimu. — Weel seisavad raamatus juhatused ja kõned õpetajale tema mitme-figustel kõkkupuutumise ja läbitäimise kordadel koguduse liikmetega. Lõppeks — ainult Saksa keeli — pulma, ristmisse ja matuse tarvis kirjatükid.

Jutluse-
raamat.

Eesti.

7. Hiljemalt ilmunud jutluseraamat on palju wähem tähtjas. Tema kannab nime: „Laien-Spiegel, darinnen kürzlich gezeiget wird, wie ein einfältiges Christ die Fest- und Sontäglichen Evangelia in reiner Lehr und heiligem Leben ihm zu nutzen machen kan.“^{*)} Raamatus on ülepää 46 jutlust, Eesti ja Saksa keeles (lehekülg pooleks jagatud, nagu kässiraamatusgi). Ges on — 8 lehekülge — pühendus kuninganna Christinele („an die Königin und Fräulein“), (24. oktoobrist 1641 Tallinnas), kelle külul jutluseraamat trükiti. Siis tulevad kiidu-

usulised küsimused, IV. Juhatus, kuidas rõhututega, kustuses olejatega, haigetega, surejatega, kurjategijatega ümberläia, V. Pühakirja kohad pulma, ristmisse ja matuse jutlusteks.“

^{*)} „Lihtrahwa peegel“ (Laien-Spiegel — on sõna, mis Eesti keeles puudub, täh. siin kohal: jutluseraamat), milles lühidelt juhatust antakse, kuidas waga kristlane pühapäewade ja pühade ewangeliumisid puhtas õpetuses ja pühas elus kasuga tarvitada vob.“

laulud: Keina õp. Joh. Faustiuse, Kullamaa õp. Heinr. Gösekeni ja Tallinnast theologia-studendi Joh. Befstringi poolt. Jutlused, 26 tükki, algavad 1. Kristuse tulemise pühaga ja kestavad kuni Palmi-puude pühani. — Siis seisab uus nimeleht: „Winter-Theil,” talve-jagu, Lihawõtest kuni Nelipühini. Selles jaos on pühenduseksõne kõige Eestimaa rüütliseisusele (Tall. 19. nov. 1641). Ladina keeli tiidusalmid nelja Tallinna gymnasiumi professori (Bulpius, Polus, Arninct, Crucemarcius) ja Stahli enese kahe poja susest. Timotheus Polus, „poët professor,” laulab:

„Ille fuit primus, qui sancte scripsit utroque
Estonico poriter Teutoni coquostylo.

Ein solches Buch alß hier Herr Stahl aufz lezet gehen
Hat noch kein Mensche nicht in dieser Welt gesehen
Auff Eßnisch zugericht.”*)

Selles osas on ainult 10 jutlust. Lõpul leiate kolmanda, suvejao („Des Layen-Spiegels Sommer-Theil, 1649), pühendatud wanale kuningannale Maria Eleonorale, Gustav Adolfs lesele, Narwas, 20. mail 1649. See jagu sisaldab ka ainult 10 jutlust, mis kuni VI. pühani p. Kolmainu J. p. ulatawad. Nii on see viimne jagu puudulik. Siisgi aga oli ta umbes sada aastat laialt pruigitav.

8. Kolmas Stahli töö on „An f ü h r u n g z u Grammatika.
der E h s t n i s c h e n S p r a c h e, auff wohlgemeinten
Math vnd bittliches Ersuchen publiciret von M.
Henrico Stahlen. Riga 1637.“**) Selles Eesti keele esimeses grammatikas, ei leia meie aga mitte

*) „Tema oli esimene, kes pühade asjade üle ühte viisi Eesti kui Saksa keeles kirjutas.

Üht nii sugust raamiatut, kui siin herra Stahl wäljaanab, ei ole veel keegi inimene ilmas näinud Eesti keeles.“

**) „Juhatus Eesti keele õppimiseks, hää nõuu ja palunise päale wäljaandnud M. Heinrich Stahl.“

midagi hääd, muid ta õpetab otse nii sugust keelt, nagu meie täfsiraamatut proowides nägime.

Stahli tööde arvustus. 9. „Puudub ka püüdijal jõud, me auustame siisgi ta tahtmisi,” nende wana Rooma lauliku sõnadega tähendavad uuemad uurijad Stahli tööd. Stahl ei ole ise mitte seda keelt „loonud,” mida ta kirjutab, nii et temale seega mitte nii snurt süüdi ei tule mõista. Waatame mõned iseäralised omadused selles eksipiisil niinimetatud „Stahli keelles” läbi.

Sõnade tagawara. 10. Sõnade poolest just Stahl waene ei ole. Siisgi pruugib ta wahel arusaamata kõmbel otse Saksa ja isegi Ladina keeli sõnu. Näit.: „*es* on doch surremb taiwa ricko sehs”: „ehk” on Ladina „vel”=ga ära tähendatud; „nemmat sahwat teid Banni sisse pannema”=wande alla panema; „gün-nima” (gönnen) = lubama, sündida laekma; „trotz-sel”=sellegi pärast; „falschit wennad”=wale=wen-nad; „teie Geckit”=teie halbid; j. n. e.

Grammatika tundmises. 11. Grammatika tundmises on Stahl otsani waleradadel. Nii tarvitab ta Saksa lõppusid, sest et ta wist Eesti omasid ei tundnud: „se Römische Kaiser”=Rooma keiser; „apostolische Pscho”; „grefische kele siddes”=Greeka keele sees; „Galileische mere ehres” j. n. e. Palju sõnu ja kõnetäänusid on otse Saksa keele loomu järele loodud: „koddo otzima”=heimsuchen, nuhtlema, mis sest saadik pruugile on jäänud; „hend kartma”=sich fürchten; „lebbi se usko önsax sahma”=durch diesen Glau-ben...; j. n. e. Sugusõna wõi artikli asemel, mida Eesti keeltes ei oleki, tarvitatakse „se” ja „ux”. Täht

Sugusõna. h on — nagu Saksa keeltes — täiashäälikute pikenduse märgiks, ehk kõll mitte igal pool. Suurte algus-tähtede kirjutamises walitseb kõige suurem segadus: alles juhluseraamatust kirjutatakse korraliselt nime-sõnad suure algustähega. Deklinationi, konjugationi

ja mutationi Stahl ei tunne, isearanis aga viimast. Tema tarvitab ikka kõva muutust, näit. gen. kesko (käsu), lauda (laua), mulda (mulla), nachka, usko j. n. e.; praesens: piddap, sündip, keskip, lõidap, wandup j. n. e. Eritava kõnewiisi — negatiivi — konjugationi Stahl ka ei tunne, näit.: see arm ep teep kurja, temma ep nouwap kahjo (digesti on ainult: „ep olle“). — Infinitiv (partitiv, osastaw) puudub, selle asemel seisab ikka genitiv (omastaw): „voimisse sahma,“ „hohle pidama,“ „tenna sedda üssanda.“ Õige genitivi kohal pruugitakse aga imelisi sõnadekogusid, nagu: pimeduse teod = „nedt tegut fest pimedusest,“ kiusatuse ajal = „sel ajal fest kiusatusest,“ ülema preestri koda = se tubba fest korgke pappist“ j. n. e. On arvatud (Ahrens), et Stahl meelega nii viisi Eesti wõi „undeutsche“ keelt, nagu teda siis nimetati, Saksa keele eestkuju järele on tahtnud ümber teha. Uuemal ajal aga on otsusele jõutud, et see selge keeletundmise puudusest, aga mitte kurjast tahtmisest ei tulnud.

12. Viimaks leiame veel mõnda tähelepanemise wäärt keele omadust Stahli kirjades. Nagu Mülleri käzikirjas, nõnda puudub ka siingi komitatiwi kaasus: „mehe kahs“ = mehega. Selle vasta aga on eitamise sõna muutus: en, et, ei j. n. e. kadunud. Tõendusi Tartu ja Tallinna murrete ligidusest leiame rohkesti: sõnad, nagu mõrsja, mõrru, paimendama, põsse, sep (pärm), tarra (onn), ke (kes), lähhemb, aig, towotama, hend j. n. e. pidivad rahwa siis pruugil olema, kust neid Stahl wõttis. Wõimalik oleks siisgi ka, et ta sarnaseid sõnu Tartu maalt tulnud käskirjadest leidis. Isääratlik on veel imperatiivi paljuse lõpp t, näit. laulket = laulge; ehk olkut = olgu, ainuse kolmas isik. Lõpp t on Soome keeles veel praegu, kuid wähe pikemal kujul olemas, näit. „olkaatte“ = olge.

Stahli raamatutest on üks eksemplar Tartu õpetatud Eesti Seltsi raamatukogus alali.

§ 7. Salemann, Brocmann, Giläus.

?—1657. 1609—1647. 1610—1686.

Andre mögen Andress treiben,
Meine Wünsche stehn zu Ehrenlich*).

R. Brocmann.

Stahli tööde mõju. 1. Stahli eeskuju äratas ka palju teisigi kirjapõllule tööle. Eesti keel oli korraga haritud seltseksonna filmis tähta täki förgemale töusnud. Hakati mitmeid raamatuid välja-andma, hakati isegi Eesti keeles luuletama. Kõige selle esimese Eesti kirjanduse liikumise keskkoht oli Tallinna. Siin ei heitnud mitte üksi õpetajad, kellel ju hädapäraast Eesti keeli raamatuid waja läks, kirjanikkudeks, waid ka muud õpetlased kirjutasid Eesti keeli laulusid. Waimustus oli suur, nagu enamasti alati iga uue asja juures. Esimesed tähtsamad töötajad olid Salemann, Brocmann ja Giläus.

Salemann. 2. Georg Salemann oli Rostoki ülikoolis ^{† 1657.} theologiat studeerinud. Tallinna linna konsistoriumi poolt nimetati ta 1626 Jüri õpetajaaks. Suid juba 1632 asus ta Tallinnasse, kus ta Eesti (Püha Waimu) koguduse abiõpetajaaks, siis 1640 päris õpetajaaks sai. Sündimise poolest oli ta väljamaalane, sündinud nimelt Pommerimaal Slage linnakeses 1597; suri katku lätte Tallinnas 26. juulil 1657.

Lauluraamatu ümber tegemine. 3. Salemanni tähtsam töö on Stahli käsitte raamatut teise trüki väljaandmine. Piiskopi Jheringi soovi päälle wõtsiwas Salemann, R. Brocmann, Giläus ja H. Göseken Stahli lauluraamatu ümber luua. Sest, nagu ju nägime, olid Stahli laulud ilma kõigi salmi seadusteta kokku seatud, nii et neid pea wõimata laulda oli. Ehk küll, nagu Rosen-

*) Teised tehku teisi asju, minu soov on Eesti kiri.

pländer jutustab, üks kõster arwanud, et nad kõll rasked laulda olnud, siisgi neist ikka jagu saadud, wõime ometi arwata, et wist üleüldiselt parandust sooviti. Nii ilmus siis 1656 Tallinnas Stahli käsiraamat teises trükkis: „**H a n d =, H a u s = u n d K i r c h e n b u d** für die Pfarrherrn und Hausväter Ch̄stnischen Fürstenthums“, mis muidu täitsa muutmata oli jäänud, ainult laulud oliwad ümbertehitud. Paneme siia ühe Salemanni laulu üles (tema oli üleüldse 45 laulu tölkinud).

Käsiraamatut
teine trükk
1656.

„**Meil tuleb abi Jumalast**“ („Ein feste Burg ist unser Gott“): Näituseb.

1. **Meij' Jumimal on üx kindel L i n d (!)**
Me pehl se Usk woip troza:
Se aitab leidest Hedbast mind,
Nind sahtap fest heh Oxa,
See wanna Põrgu-konn (!)
Ni töis jest Weehast on,
Suhr Weggi, Kawwalus
On temma Walniistus,
Ep olle temma sarnast.

„Meil tuleb
abi Juma-
last.“

2. **Ep muddalit on meije Wehs,**
Se kaddup pea erra:
Meij' Abbi on se õigke Mees,
Ke meit ep jettap perra;
Ke se on küsits wist?
Se hühdtax Jeesus Christ,
Se Issand Zebaoth,
Ep sahp toist Jumimalat,
Se Woinnus temma kehs on.

3. **Nind ollex Jsm töis Kurratit,**
Ke tahxit meit neelda:
Ep kartanie doch (!) keddalit,
Sest Jumimal neil sahp keelda.
See Jlnia Kunningas
Kui hirmast nöitap kahs:
Ep teep doch kahhiut,
Et on jo sunbitut,
Üx Sanna löhp sen Mahha.

4. **Se Sanna ida seisma jehp,**
Kui Jumimal kallist wandnut:

Meij Heddas tenima Übbix lehp,
Se Waimo meil on andnut.
Meilt wottap erra nühd
Reick Nuwo, Jho, Hühdt,
Laž minna eddespitt,
Neil hehx ep tullep mitt,
Meil jehp doch Junla Rictus."

Uuendusel
lauludes.

Nagu näha, on nendes lauludes veel täieliselt Stahli keel walitsemas. Ainult selles läheb Salemann lahku, et ta nimeõnad alati suure algus- tähega kirjutab, kuna Stahli juures selle kohta mingit seadust ei olnud. Tähtjas uuendus on veel nendes lauludes riim. Sellest laulab Tallinna Rigula õp. Willebrand lauluraamatu ees otsas:

Küüdulaul.

„Wie viel die Heidenschaft dem Christenthum nuzt weichen,
So viel ein höh'res Lob konnt ihr hierdurch erreichen,
Ihr Herren, die ihr euch der armen Ghsten-Schaar,
Die vor in ihrer Sprach an Reimen fruchtlos war,
Mit eurem Fleiß erbaut und bringt soviel Gesänge
In richt'ge Art und Form, die sonst bald in der Länge
Sich allzu weit erstreckt, ist an der Kürze frank,
Daher sie mancher oft mit Wiederwillen sang.“ *)

Palve-
raamat.

4. Pääle selle oli Salemann juba enne Stahli lääfiraamatu täiendamise pääle mõtelnud ning koguduse liikmete tarvis palveraamatu kõuku seadnud, mida ta „lääfiraamatu“ neljanda jaona aasta enne, 1655, Tallinnas välja andis, nime all: „Ezliche Gebete für die Ghstnische Gemeine in Liefland, aus dem alten und neuen Rigischen Betbüchlein, sampt ezlichen Reimgebeten Ghstnisch ge-

Ezliche Ge-
bete 1655.

*) „Nii kaugel kui paganad kristlaste kõrval taha jääwad,
Nii palju kõrgemata kituse teenite teie ära,
Teie isandad, kes teie waeste Gestlaste hulgale
Nende feeles, mis enne riimita oli, oma wirkuse läbi
Hulg laulusid õigel wiisil ja kujul toote,
Mis muidu lõpmata pikas ridades oliwad,
Ehk jälle lühiduse pärast lontasiwad,
Nii et neid nii mitmed vastameelt laulsiwad.“

seiset" („Mõned palwed Gesti koguduse tarvis Viivimaal, wanast ja uuest Riia palveraamatust ühtlaši mõne laulu-palwega Gestikeele pandud“). Sellest sündis „palveraamat“, mis pärast laulu-ramatuga ühes trüktiti.

5. Salemani sulest on lõppeks veel üks Gesti keeli laul — pulma õnnesooritus — olemas olnud, mis Rosenplänteri raamatukogus veel alali oli, pärast aga siis kaduma läinud. Ta kannud Saksa-keelelist päälkirja: „H o c h z e i t f r e u d e auff des Chrwürdigen vor Achtbaren und Wohlgelahrten Herrn Petri Koch's, wohlverordneten Predigers der Chstnischen Gemeinde in Reval, Bräutigam und der Chr- und Eugendreichen Jungfrauen Elisabeth Salemann Hochzeitlichen Chrentag 1651.“ („Pulma-rõõm Tallinna Gesti õp. P. Kochi ja neiu E. Salemanni pulma-aiupäewaks“).

6. Üks esimestest Salemanni kaastöölistest Brocmann + 1647. käsiraamatu uuendamise juures oli Reiner Brocmann I., kes aga töö lõppu enam näha ei saanud, sest et ta juba 1649 suri. Tema oli niisamuti väljamaalane, sündinud Meklenburis Schwani linna-keses 1609. Theologiat käis ta õppimas Hamburis ja Rostocki univerteedis. Gesti maale tulles oli ta esiteks 1634 saadik Tallinna gymnasiumi Greeka keele professor, kus ta, nagu ju eespool öeldud, Stahli käsiraamatu tarvis 2 kirikulaulu Gesti keelde tööks. 1639 nimetati ta Kadrinasse õpetajaks, kuhu ta oma surmani 29. novembril 1647 jäi.

7. Brocmann oli üks esimestest Gesti keele eest wõitlejatest. Suure waimustusega kõneleb ta temast oma Saksa keeli luuletuistes. Gesti keelesgi olla tema ühe ilmaliku sisuga luuletuse, õnnesoorvi oma ametiünniale, professor David Cunitzile, kirjutanud. 1656 aasta lauluraamatu tarvis muretseb ta üksipäin 21 ja Giläusega üheskoos 2 laulu.

Näitus. Broowiks tema kirjadest wõtame laulu „Kui Jumal meil poleks nüüd“ („Wär Gott nicht mit uns diese Zeit“, waata sedasama laulu Stahli juures!):

1. Kus ollex Jummal erra sahkt,
Kes tahat kurja feelma?
Kus meil ep ollex Jumimal nühdt,
Sihs sahks se Jum meid neelma,
Ni fut needt waiset Lambakest
Ep pehwat Hunti Kühne seest,
Ep pehsam' meije Heddast.

2. See Weeha suhr on meite pehl;
Kus ollex Jummal tachtnut,
Nühdt ollex inim' üx tühhi Höhl,
Meit ollexit keik lachtnut (!)
Keik ollex errakabdonut,
Kut ollex Merres huppotut
Se hirnisa Waino perrast.

3. Gest Autu saap meie Jumimal,
Ke lacht on teenud Werra,
Se Lind nühdt lennap Taiwa all
Koh' tahhap, Keel on erra,
Se keel on katki, Meije frh (!)
Se Issand andkut Õhani
Meil Abbi keicles Baikas.

Giläus. 8. Kolmas töötaja ühise töö kallal oli *Martinus Giläus* (Gillaeus), sündimise poolest Rootslane (sündinud 25. veebruaril 1610 St. Hudwickswallis Rootsimaal). Nastal 1636 olla ta õpetajaks saanud, aga kus, ei ole teada. 1644—47 oli ta Tallinnas doomikiriku pääl Eesti õpetajaks, siis aga kuni oma surmani 19. veebruaril 1686 Hiiu saarel Reina ja Koigi õpetajaks.

Tööd. Tema susest leiame 1656 a. käfsiraamatust 38 laulu. Üleüldse sisaldab see käfsiraamat 241 laulu, millest, nagu juba öeldud, 45 Salemanni, 21 Broemann, 38 Giläuse ja 2 viimse kahe ühine töö on. Teised 127 laulu on kõik Heinrich Göseken tõlkinud. Viimaks on sääl veel 8 laulu, kelle kirjutajad ennast ei ole nimetanud.

§ 8. Joachim Thering
ja
Esimised piibli tölle püüded.

- „Kõige asja hakatus on algus-
ses waene, ega muud, kui aga
üks katsumine, mis Jumala abiga
aegamööda paremaks läheb ja jal-
gamata ka suu saadab.“

Masing.

1. Pea ühtlaši nende esimeste Eesti kirjatööde piibli tölge. ilmumisega ärkas mõte elule, piiblit Eesti keelde ümberpanna. Selle mõtte ülesvõtja oli juba enne nimetatud piiskop Thering.

2. Mag. Joachim Thering, rahwuse pool-
lest Rootslane, tuli Nyköpingist, kus ta praostti
ametit pidas, 1636 Tallinnasse Eestimaa piiskopiks
(kinnitatud 1638). Siin hõikas ta sinodide pääsl
ühtelugu piibli tõlkinise tarvitusest kõnelema. 1641
lubati mitmelt poolt ümberpanemisega hakatust teha.
1644 olla juba mitmed tükkid Theringi käes olnud.
Kuid kes neid tõlkinud, ehk mis nende tööst saanud,
ei ole teada. Järgmisel, 1645 aastal nimetas sinod
ettepandud tõlgete järelkatsumiseks ja üleüldse pühap-
kirja wäljaandmiseks komisjoni, mille liikmed olevad:

Reiner Broemann (w. ülemal § 7);
Nikolaus Bagge, Rakvere õpetaja, † 1657;
Martin Barenius, Haljala õpetaja, † 1657.

Kuid Broemann, kes neist kõige agaram kirja-
nik oli, suri juba 1649. Tema surma järele jäi
ka teiste töö täitja seisma. Varsti tuli sõda ja
temaga ühes hirmus katk, mille ohvriks, pääle
Bagge ja Bareniuse, ka isegi piiskop Thering lan-
ges. Nii ei olnud sellest katset midagi järele
jäänud.

sinobi
komisjon
1645.

§ 9. Heinrich Göseken I.

1612—1681.

„Sammi oli see ometi edasi föweruhest läbi paranemisele. Igawad on niisugused sammud küll, aga tarvilikud siisgi.

W. Reiman.

Gösekeni
tähtsus. 1. Göseken oli päälle Stahli üks virgematest Gesti (Tallinna murde) kirjanikkudest. Grammatika tundmine astub temaga weilse sammukese edasi; kuna ta oma piibli tõltimise töödega viis küll järeltulijatele teed tasandanud, ehk ometi hääd eesmärki on näidanud.

Elulugu. 2. Heinrich Göseken I. on Hannoveris 1612 sündinud. 12 aastasena astus ta Hildesheimi kuulsa Dr. Andreas Reimaruuse juures kooli. Juba 1627 astus ta Lemgo gymnasiumi, kust ta juba 2 aasta pärast Lippstadt'i gymnasiumi astus. 1631—1634 studeeris Göseken Rostocki ülikoolis usuteadust. Säält soovitati teda Rootsi kuninga koja-õpetajale Joh. Rothlöbenile kodukoolmeistriks ja abiliseks jutlustumises. Stockholmist tuli ta, Rothlöbeni soovitirjad kaasas, Königsbergi ülikooli, kus ta 1636 veel ühe aasta õppis. Järgmisel aastal 1637 tuli ta Tallinnasse ja hakkas nii hoolega Gesti feelt õppima, et teda juba 1638 Risti ja Madise õpetajaks Harjusse seati. 1641 nimetati teda Küllamaa õpetajaks. 1647 ühtlaisti veel praostiks ja Tallinna konsistoriumi liikmeteks. 1650 käis ta veel, Eestimaa õpetajate saadikuna, kuninganna Christiine kroonimisepiduks Stockholmis. Göseken suri 24. novembril 1684.

3. Gösekeni tööd on: Gesti keele grammatika, Uue Testamendi tõlge ja Gesti sõnaraamat. Pääale selle aitas ta 1656 wälja antud „käfsiraamatu“ tarvis terwelt 127 kirikulaulu ümber panna.

Nastal 1656 suure katku ajal, kui palju õpetajaid Tallinnasse warjule olevad põgenenud, algas

Göseken piiskopp Jheringi nõuu päälle Joh. Gutsleffiga (v. alamal) ühlaasi pühakirja ümber panema. Keskpaika sai Saksa keelne kiri, ühele poole Tallinna keeli tõlge, mida Göseken, teisele poole Tartu keelne, mida Gutsleff toimetas. Kuid juba järgmisel aastal suri Gutsleff ja nii ajas Göseken oma tööd üksi Tallinna keelset edasi. Kui palju ta just ümber on pannud, selle üle lähevad sõnumed laiku. Tema hauakõne pidaja õp. Sellius ütleb, et ta terve piibli tõlkinud olla; teised jälle teatawad, et ta ainult Uue Testamendiga lõpule jõudnud. — Päale selle seadis Göseken suure Eesti sõnaraamatu kokku ja andis siis mõlemad tööd oma väimehe Böcleri (Kuusalu õpetaja, waata alamal) kätte, kes neid trükti pidi toimetama. Kuid seda ei ole mitte sündinud ja mõlemad käskirjad on jäljeta kadunud.

4. Ainus töö, mis meil Gösekenist järele on jäänud, on tema „Manuductio ad linguam Esthonicam, Anföhrung zur Öhstnischen Sprache, Bestehend, nicht alleine in etlichen praeceptis und observationibus, sondern auch in Verdolmetschung vieler teutschen Wörter, der Öhstnischen Sprache Liebhabern mitgetheilt von Henrico Gösekenio. Reval 1660,” 496 lehek. *). Gesotsas on pühendused, terwelt 23, herradele ja prouadele, Tallinna „gildele”, Mustapääde Seltsile j. n. e. just 7 lehek. Siis, selle aja kombe järele, ladinakeelsed kiidulaulud, Tartu theol. ja philos. prof. G. Preussi ja Kapla õp. J. Heno silest. Edasi kõneleb eeskõnes Göseken ise, et ta oma grammatikat kõige päält nende tarvis olla välja annud, kellel alati rahwaga tegemist on, nagu õpetajad, kohtunikud, mõisnikud, tohtrid, kaupmehed j. t., siis aga ka rahva enese liikmetele, kes oma keelest sügawamat seletust sooviwad. — Grammatika

*) „Zuhatus Eesti keele õppimiseks, mis mitte ainult eeskirju ja seadusi ei sisalda, waid ka palju Saksa sõnu ümberpaneb, Eesti keele armastajatele välja annud Henricos Gösekenius. Tallinnas 1660.“

ise algab Greeka keele sõnaõega „Σὺν Θεῷ!“ f. o.
„Jumala nimel“ wõi „Jumala abil.“

Uudist ei leia meie siin, Stahliga wõrreldes, pea-aegu midagi. Seesama täieline Eesti keele seadusõste tundmisse puudus, seesama Eesti keele wägise wõõra — Ladina, Saksa — mundri sisse toppimine. Nõimetamise wäärt ehk on, et Göseken arvab: „h on täishäälikute pikenduse määr (nagu Saksa keeles), ometi on parem täishäälikut kahekordset kirjutada, näit. „mah“ asemel „maa“, „teh“ = „tee“, „sihl“ = „siil.“ — Sugusõnad (artiklid) otse nagu Stahli juuresõgi, on „ür“ (gen. „öhhē“) ja „se“; niisamuti genitiv lõpuga „st“: „leibast“, „rahaast“. Maljakas on järgmine lause: „x“ sõna lõpul toob palju kašu ja tähendab „zu“, näid. „jahhux“ = zu Mehl, „Meeshex“ = zum Kerl“ j. n. e. — Grammatika järel leiame „Eisa“ (Appendices): tähendusi Tartu keele kohta, kuude, pääwade ja pühade nimed j. m. Wiimaks veel wäike Saksa-Eesti sõnastik („Farrago Vocabulorum Germanico Oesthonicorum inxtaxseriem Alphabethi conscriptorum“)

Gösekeni grammatikast on üks eksemplar Peterburis keiserlikus awalikus raamatukogus.

§ 10. Teised Tallinna keele kirjanikud:

Blankenhagen, Blume, Knieper, Göseken II., Forstelius I.

1. Pääle nimetatud tähtsamate kirjanikkude oli veel mitu teist, kes ka oma jõudu mõõda elule õrkawat Eesti kirjandust kogutasiwad. Nii esiteks.

Simon Blanckenhagen, sündinud Pärnus 1589. Tallinna Eesti Püha Waimu koguduse õp. 1617 saadik, surnud 23. juunil 1640. Tema olla ühe Eesti keeli jutluseraamatu kirjutanud. Kas ta aga enne ehk pärast Stahli raamatuid ilmus ja kas see ülepää trükis ilmusgi, sellest ei ole meil kindlaid teateid. 1715, nagu sel aastal ilmunud

Uue Testamendi eeskõne ütleb, on temast kõll ainult üks eksemplar järele olnud.

2. *Christoph Blume*, sünd. Leipzigis 1625, Hageri õp. 1652, † 18. webr. 1669. Tema tollkis Kadina keelse katekismuse: „*Matthaeus Judeus, Corpus doctrinae*“ Saksa ja Eesti keelde ümber ja andis mõlemad ühendatult Tallinnas 1662 välja. Käsitirjas oli temal walmis: „*Geistliche Festtags-Freude oder Gebete, Fragen, Betrachtungen und Gesänge über die vornehmsten Festtagstexte des ganzen Jahres*“*) ja muist Uuest Testamendist ümber pandud. Kuid mõlemad tööd ei ole trükti jõudnud, waid on kaduma läinud.

3. *Stephan Knieper*, Jõhvi õp. † 1687, pani mitmed üksikud trükid Wanast ja Uuest Testamendist ümber, niisamuti

4. *Heinrich Göseken II.*, sünd. Tallinnas, Lääne Mihkli abiõpet. 1679, † 3. märtsil 1705. Mõlemitate tööd ei ulatanud aga trükti, waid on käsitirjana ära kadunud.

5. Mag. *Johann Forselius I.*, sündinud Rootslane, 1639—1641 Tallinnas doomi-õpetaja ja ühtlaši doomkooli rektor, 1641 Madise ja Risti õpetaja, † 1684. Forselius I. on (pääle Joh. Gutslaifi) esimene Eesti „wanawara“ kõrjaja, esimene Eesti wanade kõmbete ja wana ebausu arvamiste koguja. Neist seadis ta suure raamatu kõuku, mille käsitiri aga — kas pettuse, targuse wõi muul teel — Gösekeni I. wäimehe, selle aegse Kuusalu õpetaja Johann Wolfgang Böcleri**) kätte sattus,

*) „Waimulik pühade rõõm ehk palwed, küsminised, lugemised ja laulud terve aasta tähtsamate pühade kohta.“

**) Böcler, sünd. Erfurtis, õppis Jesuitide koolis, 1669 Tallinnas, heidab 1669 ewangeli usku, Kullamaa abiõp., kõsib Gösekeni tütre ära. 1670 Jakobi (Viru ehk Pärnu) õp., 1672 Saksaala ja Vilnas, jälle katoliku usku. 1675, Gösekeni palve pääle, jälle ewangeli usku tagasi wõetud ja hiljem Kuusalu õp. seatud. Mitmete tülide järele lõppeks 1697 jälle katoliku usus † 1717.

kes selle aasta pärast kirjutaja surma, 1685, oma nime all Tallinnas trütti pani. „Der Einfältigen Ehsten abergläubigſche Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten, auf Begehren durch öffentlichen Druck mitgetheilt von Joh. Wolfgang Boeclero“ *). Raamat on väga tähtjas tunnistus meie egiwanevate elust ning sisaldab palju tähtsat wanawara, millel seda suurem hind on, et ta juba lakkada aastat tagasi on kokku seatud. — Böcler oli teda ilma konfistoriumi zensorita trükkida laeknud. Selle-pärast keelati ta ka täitsa ära, nii et ainult üks eksemplar alali on jäänud, mis praegu Tallinna kirjalaste Seltsi päralt on. Hiljemalt andis teda Fählmann Script. verum Liv. II. sees uesti trütti, siis veel 1857 iseraamatukese. Kreuzwald lõpppeks andis ta 1854 kolmat korda välja, keis. teaduste akademia kuluga: „Der Ehsten abergläubische Gebräue, Weisen und Gewohnheiten, mit auf die Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet,“ kus iga Förseliuse ülestähendatud kombe ehit ebausu arwamine Kreuzwaldi poolt selleaegse rahva pruufidega mõrreldud ja kõrvu seatud on.

6. Lõpppeks peame siin kohas ka eñimest Eesti keele ilmaliku siisuga kirjandust nimetama. Need on õnnesoorituse laulud, seda laadi, nagu Broemann ja Salemann'gi neid olivad luuletanud. Nii teatab lektor Jürgenson kahest laulust, mida Tallinna gymnasiumi kooliõpetajad ühtlasi olla luuletanud, eñimene päätkirja all: „Glückwunsch dem Ehrenwesten Hans von Höveln; als er Hochzeit hielte, zu gefallen von guten Freunden auf dem Gymnasio geschrieben Anno MDE XXXVII. Reval,“ 8 lehek. paks **); teine aga ladinakeelse nime

*) „Rumalate Eestlaste ebausu kombed, wiisid ja pruugid, soovi pääle avalikult trütti annud Joh. W. Boecler.“

**) „Önnesooritus Hans von Hövelni auupiduks, kui ta oma pulnii pidas, temi nieelehääks hääd sõbrad Tallinna gymnasiumis kirjutanud. Västal 1637, Tallinnas.“

uß: „Nuptiis D-ni Henrici Gösekenii Revaliae celebrandis gratulantur Rector et Professores Gymnasii Revaliensis. Revaliae 1638,“ 4 leht. *) Nimetatud kirjad olivad Rosenplänteri raamatukogus — trükitöödena — alali. Kas nad veel praegu kusgil olemas on, ei ole mitte teada.

Siia juurde peame veel ühe pulmalaulu arwama, mida 1889 Berlini gymnasiumi kooliõpetaja Dr. Bolste Peterburi teaduste akademia raamatukogust läkskirjana oli leidnud. Raamatut kaanel, kus laul oli, seisab aastaarv 8. sept. 1680. — Laul on riimitud ning kümme salmi piikk. Ta algab järgmiselt :

1. „Armas kallas kuldene wend
epfa ollet kuhlnut emid
kuy ned püllit hüedavaahht
pilly nappat pilly nappat kulewatt.
2. minna olsen kuhlnud küll
meite killas hulup pill
mino huet pulmalle
johnia heyle johnia heyle pehwale.
3. tule ka mo armas wend
wiewitagem endes hend
pulma rock (!) on walniistut
keic on hestii, keic on hestii ehitut.
4. saja kackut ollut wiin
fill nis tarvis ollep sien
kahllat, fahnut, oijnigut
küpsetut küpsetut ning fehtetut.
5. Söhket johket kauniste
tanziget kahs pahriste
senni kui see kucke heel
kuhltax röönsat olgut veel.

Niisamuti läheb pulma kirjeldus veel neli salmi edasi, kuni laul 10-ga lõpeb :

10. armas wend neid olgut fill
rahwul olgut röhni ning pill

*) „Herra Heinrich Gösekeni pulmapiduks sooviivad õnne Tallinna gymnasiumi rektor ja professorid. Tallinnas 1638.“

tulle sinna minu *kaabs*
lähme atzo lähme atzo magama.“ *)

Et laul ühe süda Sakslase töö, seda töendab kõik tema keel. Kuid kes tema kirjutaja on ja just millal ta on luuletatud, jäab praegu teadmata. Niipalju aga on kindel, et ta praegu kõige wanem alali jäänud mälestus Eesti ilmalikust kirjandusest ja ühtlaasi Eesti kunstluulest on.

B. Tartu keele kirjandus.

§ 11. Joachim Rosinius.

?—1645.

„Et nüüd mehe keele maejus suur
füll oli, siis on ta ometigi Jumala
ja ligimeje arniastuse pärast meie
rahwale soovinud head teha ning
sedá ka teinud.“ Masing.

1. Mis Stahl Tallinna keele kohta on, seda
tähendab Rossinius Tartu murdele: kirjanduse alus-
tajat, kellest edasi kirjandusepui ühtelugu kašwama

*) Ümberpanek praegusesse kirjaviisi:

1. Armas, kallis, kuldne wend, Eks sa ole kuulnud, Qui need pillid hüüawab, Sõrnivilised, sõrnivilised kuulduwab?
2. Mina olen kuulnud käll: Meite kulas hulub pill. Minid hüütakse pulniale, Zooma häile pääwile.
3. Tule ka, mu armas wend, Wiwitagemi ennast (!) Pulma roog on walmistub, Kõik on hästi ehitud.
4. Saia kakud, õlut, viin, Kõik, mis tarwis, on siin; Kalaad, kanad, oinad Küpsetud ning keedetud.
5. Sööge, jooge kaunisti, Tantsige ka paaris, Seni kui see kule hääl Kuuldukse, röönsad olge weel.
10. Armas wend, nüüd olgu käll. Rahul olgu rööm ning pill, Tule siia minuga, Vähme „atsu“ magama!

Mis „atsu“ tähendab, ei ole arusaadaw.

hakkas. Muud jäädavat kirjanduslist wäärtust tema töödel ei ole, nii sama kui Stahli omadelgi.

1. Joachim Rossinius on Pommerimaal Stargardi linnas sündinud, kuid aasta ei ole mitte teada. Aastal 1622 seati ta Tallinna linna nõukogu poolest Wigala õpetajaks, kuhu ta aga ainult neli aastat jäi, sest juba 1626 kutsuti teda Tartusse Eesti Jaani koguduse õpetajaks. Siin õppis ta hoolega Eesti keelt ning kirjutas ka oma tööd, mida ta, päälle selle, kui 1632 Sangaste-Vaatre ja Karula õpetajaks oli nimetatud, felsamal aastal Riias trülli andis: „Catechismus Herrn Dr. M. Lutheri ja Evangelia vnd Episteln“. Hiljem anti veel — õpetajate puuduse pärast — Kodavere kihelkond ka Rossiniuse hooleks. 1637 saadik oli ta ka Tartu praostiks. Suri vist aastal 1645.

3. Rossiniuse esimene töö oli: *Catechismus Herrn Dr. Martini Lutheri in sechs Hauptstücke verfasset, wie derselbe in der christlichen Gemeinde vnd fürnemblich vnter der lieben Jugend geübet werden soll. Besamt den Fragstücken Lutheri vnd den Trau- vnd Tauffbüchlein vnd gemeinen Collecten. Also in Estonische-Dörptische Sprache versetzt durch Joachimum Rossinium, Pfarr-Herrn zu Theall, Coroll vnd Felcke. Riga 1632* (*). — Siis on juba raamatu päälkirjast näha. Muidu on tema raamatute üsseead otse niisamati, kui Stahligi juures: leheküljed on ka pooleks jaotatud, Eesti ja Saksa keele tarvis, ees niisamuti eesköned ja pühendused j. n. e. Paneme siia näituselks tema „Meie Jia“ palve üles:

*) „Isanda Dr. Martin Lutheri katekismus kuu es päästükis, nagu see kristlikus koguduses ja kõige enam armia noorerahva seas peab õpitama. Ühtla si Lutheri küsiniustega ja laulatuse ja riistimise raamatukeseega ning hariliste pühakirja salmitidega. Nüüd Eesti-Tartu keelde ümberpannud Joachim Rossinius, kirikuherre Sangaste-Vaatres ja Karulas. Riias 1632.“

„Issa meije, k'en sinna ollet Taiwa sissen, põhatud sahut sinnu Nimm, tulutut sinnu Rickus (!), sinnu mehle perraft sündkut, kui Toiwa sissen, nenda kahn ma pähli, meije peivaliko Leiba anna meile tenna peiv, nink anna meile andis meije Süd, kui meije andis anname ommille Südleisille, nink errasahta meit sisse kurja Glockutusse (!), enge errapästa meit fest kurjast, fest sinul om se Rickus, nink se Weggi, nink se Aum, iggawel Ajal. Amen.“

4. Teine, tähtsam töö ilmus selsamal aastal, nime all: „Evangelia vnd Episteln auff alle Sonntage durchs ganze Jahr. Item: Evangelia vnd Episteln der fürniembsten Festen. Vnd: Die Historia vom Leiden vnd Sterben unsers Herrn vnd Heilandes Jesu Christi. In Liefländische-Estonische Sprache transferiret. Durch Joachim Rossinius, Pastorem zu Theal, Caroll und Felde. Riga 1632.“

Sellegi raamatu sisu awaldab tema päälkiri. Seisku sin mõni näitus Rossiniuse keelest:

Joh. 15, 26—27. 16, 1—3. „Kui enge se römustaja tullema sahb, kumba minna teile lähatama sah fest Issast, se waim fest töttest, kumb fest Issast wälja lähb, se sahb tunnistama minnu, nink tehe sahte kahn tunnistama, fest tehe olete alkmissfest minnu man oliut. Ni-suggust olle minna tehe wasto pajatanud, et tehe hendas ei mitte pahanda. Nemad sahwat teit Banni (!) sisse pannema, sahl tulleb enge se aik, et se, k'en teit tappab, sahb nuhlmä (?!), temma tehk Jummalalle ütte suhre thenistusse fest nink nisuggust sahwat nemmat teile seperraft teggema, et nemmat minnu Issa nink minno ei mitte tunne.“

Teine näitus. Luuka 6, 36—38. 41.

„Seperraft olcket armolikut, kui kahn tehe teiwane (!) Issa armolik on. Errasundket

mitte, sihs ei sa teye kahn mitte huča pantut. Andket andis, sihs sahb teyle andis antut. Andket, sihs sahb teyle antut, ütz teude ližotud, ružotut nind ülleteutulic möht sahb teye rüpppe siſſe antut. Mea näghet finna enge üttenatta finnu welje filma siſſen, nind sedda Baldi (!) finnu filma siſſen ei näghe finna mitte?"

Kui meie neidsamu kohte Stahli tõlkega wõrdseme, (v. lehč. 28 ja 29), siis leiame, et nende keel pea üks ja seesama on ning et Tallinna ja Tartu murre kaunisti ühlestisel ligemal seisavad, kui nüüd. Muidu aga peame Rvšiniuse keelt Stahli omast wähe paremaks kütma. Lisame veel paar näitust juurde:

Ruum. 13, 11—14. „Sest et meye nisuggust thame, nimme kahn se ait, et se tund sähł om, üllestousta fest maggamissest. (Sest et meye ön lähhembal om, kui meye uſſufime), Se ö om möta-minnut (!), se peiw enge jelle ette tulnut. Sihs laſket meit maha jetta se teggo fest pimmedusseſſest, nind pähle pannä need raud reiwat fest walguſſest. Laſket meit ausalikult keuwa, kui se peiwa ajal, ei mitte lihcföhmisse nind johmisse siſſen; ei mitte kambre nind hebbedusse siſſen, ei mitte rha ning wiha siſſen, enge tommaket hennesse pähle sedda Issandat Jesum Christ, nind hoitket sedda ihu, sihski nönda, et temma ei mitte wallato sah."

Teine näitus: Luuka 2, 33—34: „Temma Issa nind Em a immetelesit hendas fest, mea temmaſt pajatatut sai. Nind Simeon önnistis nemmat, nind laus Maria temma Em a waſto: Kaje, jesinane sahb pantut üttes faddamisſes nind ülleſtouſſzmisſes paljule raghwalle Israelli mah siſſen, nind üttes tähes, kumba waſto pajatut sahb."

Nagu nendest näituõtest selgub, walitseb sün täitja Stahli (ehk õigeni: eſialgune kiriku) keel. Siin leiame niisamuti hulgakaupa imelikkusid sõini, nagu: „wandrizema“ (wandern) = rändama, „Selſchop“ (Gesellschaft) = seltskond, „luhrma“ = waritjema (lauern), „Jundrokene“ (Jungfrau) = neitsikene, „Ferwja“ (Färber) = wärwija, „ilmaslecht“ (unbeslecht) = puhas, „Rekenshop“ (Rechenschaft) = aruanne j. p. t.; silmame samuti kõigi Eesti grammatika seaduste puudust j. n. e.

Rossiniuse raamatutest on Riia linna raamatukogus üksnes üks eksemplar alali.

§ 12. Johaun Gutslaff.

? — 1657.

„Sest nagu kindlat nüütri ei wöti teha ilma hää lubjata, nõnda ei wöi ka mitte ilma pühakirjata kriitut ehk Jumala rahwast rajada ja ehitada“

J. Gutslaff.

„Gutslaff, der sich eine unsägliche Mühe gegeben, Religion und Tugend unter dem Landvolke auszubreiten, den Aberglauben und seine Tochter die Abgötterei auszurotten.“ *)

Gadebusch.

1. Rossiniusega oli Tartu keele kirjandus eisimese praktikalise katse oma eluteel teinud. Pidi temal ka edespidi eluõõmu olema, siis pidi tal ka oma grammatik ilmuma, nagu Stahl seda Tallinna keelele oli annud. Ja seda nõudmist täitis Gutslaff. Pääle selle on ta eluaja enese — eesotsas awaldatud — mõtte sihil töötanud: tema oli eisimene, kes üksi oma käe pääl ette wöti, tervet

*) „Gutslaff, kes ütleniata waewa näinud, et usku ja voorust maarahwa seas laiali laotada, ebausku ja selle tütart, ebajuniala teenistust, kaotada.“

piibelt ümberpanna. Võppes on Gutslaff veel „esi-mene kullaakaewaja põlises laanes, esimene wõitleja kihwtiseks peetud wanawara waasta,” esimene, kes Eesti rahva ebausuga ja wanade kõmbetega tegemist tegi. Selle kolmekordse tähtsuse pärast on Johann Gutslaff üks selle perioodi esimeestest töötajatest.

2. Johann Gutslaffi elust on meil vähe teatuusi. Sündimise pooltest oli ta wäljamaalane, Pommerist pärit. Sündimise, niisama ka tema Liivimaa tuleku aastat ei tunta. Tema sai Eesti Gutslaffide sugu esi-isaks. Ta järeltulijad on tihti Eesti kirjanduses tähtsat tööd teinud. Tähtsamaid näitab järgmine tabel:

Johann Gutslaff

?—1657. Urwastu õp.

Eberhardt Gutslaff I.

1653—1724. Tallinnas õp.

Heinrich Gutslaff. **Eberhard Gutslaff II.**

?—1747. Kullamaa õp. ?—1749. Tallinnas ja Kuremaa õp.

Johann Gutslaff sai 1630 Urwastu õpetajaks, kus ta kõige oma eluaja töötas. Kõige hoolega püüdis ta oma kogudust harida ja pimedast ebausust päästa. Koguni tema ligidal auustas rahwas Wõhandu jõge, kuhu ohwrit toodi ja millest kõike hääd oodati. 1642 ehitas keegi püha jõe päälle („Sommerpahli“) veske, mis aga rahva silmas nii suur pühapaiga teotus oli, et sellest pea mäss oleks suginenud. Veski aga põletati märatsejate poolt maha. Selle, kui ka teiste koledate ebausu pruukide waasta tööstis Gutslaff oma häält, ja andis 1644 selle waasta terve raamatu wälja: „K u r z e r B e- r i c h t u n d U n t e r r i c h t . . . v o n W õ h h a n d o “. Juuba 1648 ilmus tema sulest uus töö: „O b s e r- v a t i o n e s g r a m m a t i c a e “. Siis aga kiusas ta oma suurt tööd: piibli tõlget, mida ta juuba ennemalt oli alganud. 1656, kui Liivimaaad suur Rootsi-Wene-Poola sõda laastas, põgenes Gutslaff

Tallinnasse marjule, kus ta Jheringi soowil Heinrich Gösefeni I.-ga ühtlaši tööle hakkas, et piibelt forraga Tallinna ja Tartu keeles ilmuda lasta. Kuid katt, mille kätte 1657 Gutslaff suri, lõpetas järsku kõik selle suure ettevõtte.

3. Gutslaffi esimene töö langeb wanawara walda: Tema täieline nimi on: Kurzer Bericht vnd Unterricht von der Falschheilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhande, daraus die unchristliche Abhrennung der Sommerpahlschen Mühle geschehen ist. Dorpat 1644" *), 407 lehek. suur. Raamat on muudugi Saksa keeles kirjutatud. Temas kirjelab Gutslaff kõiki seda mässu, mis Wöhhandul sündinud, ja seletab päälle selle paljugi Eesti wanast ebausust, rahva kombedest ja priukidest. Muuide seis näituseks leiamme sääl ka Eestikeelse tüki: palwe Pitkene, mida Gutslaff salamahti ühe talupoja suust kuulnud ja ülespannud:

"Woda Pitkne! herja anname palwus kätte sarre kahn, nink nelli Shörre kahn, kündi pärast, külvi pärast, Ölje wask, terra kuld. Touke mujo masto pilwe sure soh, körken Kondo, laja Lahne pähle. Siminase ilm, messi hohk meile kündjalle, külwjalle. Pöha pitken, haja meie pöldt höowwa ölja allan, nink päh vžan, nink hüowwa terri sissem."

See on meie kõige wanem kirja pandud wanusu riisme, mis ümberpanekus umbes nii kääks:

"Wägem Pitkne! Härja anname palwes (sulse) kahe sarwega, nelja sõraga, künni pärast ja külvi pärast. Õlg (olgu nagu) wask, tera — kuld. Tõuksa meie (?) maaft (mift: rahe=) pilwe suure soo, kõrge kannu (?), laia laane päiale. Püha Pitkne! hoia meie pöldu! hää õlg alla, hää pää otsa ja hää tera sisse!"

*) „Lühikene teadustus ja õpetus walesti pühaks nimetatud jõest Liivimaa, Wöhhandust, millest Sommerpalu wesi metslik („mittekristlik“) ärapõletamine sündis. Tartus 1644“.

Teine Gutsłaffi töö oli: „Observationes grammaticae circa linquam Esthonicam, judicia tentandi et experiendi causa in lucem editae. Dorphati 1648“ *). See on väike raamatu kene, Ladina keeles kirjutatud, ega paku midagi uudist, kui sedasama, mis Stahli ja Gösekeni juures nägime.

Kolmanda töö, piibli tölke, kallal on Gutsłaff kõige enam waewa näinud. Gadebusch (Tartu kohtubürgermeister) kõneleb oma „Livländische Bibliothek“ sees 1777, et tema käes Gutsłaffi käzikiri olnud, milles ümber olnud pandud: 5 Moosese raamatut, Joosua, kohtumõistjate, Ruti ja kaks Samueeli raamatut, ning 1. Kuningate r. 1. päästükist 33 salmi. Kuid tema arvamise järele on sääl enne veel enamgi olnud, sest käskirjast olla muist ära rebitud. Pärast oli ta jälle kaotsi läinud, kuni ta 1850 Halliste kirkumõisaast jälle ilmiks tuli, kust ta Tartu Õpetatud Eesti Seltsi omaks sai. Ehk küll viimset ajal seda käskirja Adrian Virginiuse tööks on arvatud (W. Reiman), ei ole see küsimus ammugi veel mitte selge. Wõtame temast lõpeks paar rida näituseks üles:

„1. Moše Ramat, 3. Pää-tük. Innimeste Battulangemisest. — Nink Maddo olli kawalamb, kui keik lojusest wälja pääl, kummat Jummal se Õssand olli tehnut, nink üttel Naise waasta: Ja, kas piddi Jummal ütlema, teiже ei pea mitte sõöma keikest puist aijast. Siis üttel Naine Maddo waasta: Meie sõbme nende Puije wiljast aijast. Agga se Puu-wiljast keskel aija sees, on Jummal üttelnut: Ærge sõõge sest mitte, nink ärge putke seda mitte, et teiже ei Surre ära. Siis üttel Maddo Naise waasta: Teiже ei saa mitte Surma Surrema, Waid

*) „Grammatika tähelepanekud Eesti keele kohta, keele mõistmisse laienduseks ja proovimisest wälja antud. Tartus 1648“.

Jummal teap, et kummal Päiwal teije sest fööte, siis arwataks teije Silmat üles, nink saate ollema otse kui Jummal, nink täädma hääd nink kurja."

See proov näitab meile, et Gutslaff keele poolest siisgi juba kõrgemal astmel seisib, kui Rossinius. Õga uue kirjanikuga astus keel väikeste sammukeste edasi.

§ 13. Adrian Virginius.

1663—1706.

1. Kõikide kirjandusliste tööde eesmärk 17. aastasajal oli pühakirja tõlk, nii Tartu kui Tallinna keeltes. Kuid Tallinna keeltes ei jõuetud efiotsa veel nii kaugel, kuna aga Tartu murdes mees üles tõusis, kes südilt suure töö oma päale võttis ja väsimata usinusega esimese poole temast lõpuni ajas. Adrian Virginius oli see, kes oma Wastse Testamendi tõlkega suure sammu esimesena astus, ning seega Tartu keele kirjanduse kõrgemale astmele tööstis.

2. Virginiuste sugu on Pommeri rüütlitest wõsunud. Tartu ülikooli awamise aja ümber tulividaks Virginiust Liivimaaale: Andreas Virginius I. sai 1631 ülikooli usuteaduse professoriks, Adrian Virginius I. 1638 Nõo õpetajaks ja ühtla ji ülikoolis theologia abiprofessoriks. Kas nad wennad wõi muul viisil sugulased olnud, ei ole teada. Viimse, Adrian V. I. poeg, Andreas V. II. oli Kambja õpetaja. Selle poeg oli nüüd meie Adrian Virginius II, sündinud Kambjas 20. oktoobril 1663, pärastine tähtjas tegelane Eesti kirjapõllul. Õpetust sai noor Adrian Tartu, Riia ja viimati Tallinna koolides, kust ta 1681 wäljamaale Rieli uniiversiteti theologiat õppima läks. (Tartu ülikool oli sõjakära pärast sel ajal oma tegewuse seisma pannud; alles 1690 asus ta uuesti eluse, kuni 1699, kus ta põhjasõja eest Pärnu kolis ja

fääl jällegi surmale suikus). Õnnetu kaksikvõdilise päraast kutsus teda isa juba 2 aasta päraast kodu tagasi. Sel ajal oli kindralsuperdent Fischer oma nõu, piibelt Gesti ja Väti keelus ilmuda lasta, tõeks tegemas. Tema kutsumise päale sõitis Virginius 1682 Riiga ja hakkas Uut Testamenti Tartu murdesse ümber panema. Kolme aasta päraast, 1686, ilmus tema töö wili: „Meije Jõsanda Jeesusse Kristusse Wa st ne Test a m e n t, eckt Zum mala Põhja Sõnna, kumb Perräst Jõsanda Jeesusse Kristusse Sündmisi põhjist Ewangelistist nink Apost list om üleskirjotetu. Rootsi kuningliku majesteedi armu läbi ja eessdigusega.“ — Selsamal ajal andis Adrian ka oma isa ja teiste poolt (w. § 14!) toimetatud raamatuid, katekismuse ja lauluraamatu Riias trükti. Riiaast tagasi tulles seati teda 1686 Puhja õpetajaks, kuhu ta 1694 aastani jäi. Siit käis tema piibli konferenzidest osa wõtmas ja pani päälgi Uue Testamendi kõik ja Wanaast Testamendi esimesed raamatud kuni Hiiobini (viimsed ühes isaga, Andreas Virginiusega) Tallinna keelde ümber. Trükti ei ole aga neist töödest midagi jõudnud. Mõned arvavad, et käsitiri, millest mete Gutslaffi juures (w. leh. 61.) näituse tõime, see töö ongi, kuid see kujimus on veel selgimata. 1691 andis veel Virginius Tartu keeli lauluraamatu teises trükitis välja, kuhu ta omalt poolt mõned uued laulud juurde oli lisanud. — 1690 käis ta veel korra Riias, kus ta Wana Testamendi ümberpanekut Fischeri soovil trükti tahtis anda. Kuid töö jäi kohe katki, mis põhjusel, on teadmata.

1694 oli Virginius Otepäässe õpetajaks nime tattud. Siia jäi ta 1704-ni. Suure Põhja sõja tormide eest põgenes ta siis ära Tallinnasse warjule. Päraast Tartu Wenelaste kätte langemise (14. juulil 1704) tõttas Virginius Otepäässe tagasi, kui ta veel enne Tartu komandandi Valk'i ees uuele valitsejale, Peeter I. triuudust pidi wanduma. Kuid

juba 30. septembril wõeti ta mangi ja viidi Tartu. Tema päale kaebati, et ta äraandja olla ja salaja Rootsi teenistuses seista, sest tema juurest leiti Rootsi seersant H. Stammer peidus, kes enne Virginiuuse koolmeister oli olnud, nüüd Tallinnast Rootsi wääeulema, kapten Kriegi (Virginiuuse kälimehed) poolt mitme erakirjaga Otepäässe oli saadetud. Balk aga arwas, et need kirjad temale oleksiwad pidanud ette näidatud saama. Ei aidanud sääl keslegi eestkostmised (näituseks anti Balkile palvekirju sisse: Virginiuuse abikaasa, Otepää wöörmündrite, Tartu nõuikogu j. n. e. poolt): 27. juulil 1706 laskis Wene wääeulem Narvskchin Virginiuuse ühes Otepää köstri Erdmanniga kirwega awalikult ära hukata.

3. Virginiuuse tähtsus seisab tema „Wastse Testamendi“ tõlkes. Paneme sellest ühe näituse siia üles, wördluseks Rossiniusega (v. lehek. 50):

„Pahwisse Apostli Rahmat Romalistille. Se XIII. Bähtük: 11—14. — Sest et meije sedda Aiga tijäme, et meil nühd jo se Tund om, Unnest ülles virgu. Sest nühd om meije Önsus lähemb, kui sis, kui meije usksime. Oh om möhda lännu, nink Peiwo om lähüde tullu. Sis heidkem nühd errü Pimmedusse Tekk, nink tömbkem henne pähle Walgusse Rihsta. Keügem ausalikult, kui Peiwa Ajal: Ei mitte lijan Söhgin nink Jõhgin. Ei mitte Pordo — Nulgani nink Türakussen, ei mitte Rijan nink Wehan: Enge tömbke henne pähle Ißsandat JEsust Kristust, nink erge tekko omma Leha Kaßimist Himmustamissest.“

Nagu siit selgub, on Virginius kirjawiisis pea selleksama astme pääl kui Rossinius (ainult n ja õ on kadunud), kuna ta agi grammatika tundmises wäikse sammu edasi on läinud: artikel „se“ on kadunud ja õige genitiv on oma kohale ilmunud (wördle

näit: „se teggo fest pimmedusse fest“ R; „Pimmedusse tekkö V.) j. n. e. Üleüldse mäksab Virginiuse tõlestest Reimani sõna: „Tõllimine on waewaline ja Greeka alguskirja liistu päale paenutatud; õigest kirjutamine käib Stahli ja Rossiniuse auklistes rööbastes; üksnes keele poolest on Virginius mõnes tükis sammu edasi jõudnud.“

§ 14. Teised Tartu keele kirjanikud:

Andreas Virginius, Schütz, Moller, Hardungen j. t.

1. Andreas Virginius, Kambja õpetaja, oli Wastse Testamendi tõlkija, Adrian V. isa. Tema elust on meil väga vähe teatusti.

Lorenz Moller, oli Rannu õpetaja (wist 1664 ümber ametisse laulatatud), † wist 1690.

Markus Schütz oli Nõo õpetaja wist 1664 saadik, siis 1680 Tartu Gesti koguduse õpetaja.

2. Need kolm meest ühtlaši tõlkisid esiteks Lutheri suure katekismuse ümber, mida Adrian Virginius 1684 Riias trükki toimetas; teiseks walmistisid nad Tartu lauluraamatu, mis niisamuti Adrian Virginiuuse läbi 1695 Riias ilmus.

§ 15. Fischer ja piibli konferenziid.

1. Selle ajajärgu lõpul läts viimaks soow, pühakirja Gesti keelde toimetada, nii elavaks, et kui ära nähti, et üksikute meeste katsed mitte sihile ei viinud, suurt tööd ühise jõuuga ette wõeti. Mees, kes kõiki, kes aga iganeš kirjapöllul tegew oli, ehk tegew olla wõis, ühise lipu alla kogus, oli Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer. Tema oli 1663 Vübedis sündinud ja 1674 Liivimaa waimulikuks ülemaks nimetatud. Waimustu-

sega hakkas ta siiin tööle, et Eesti ja Väti rahwale Jumala sõna nende oma keeles kätte anda. 1681 reisis ta otse sellepäraast Stockholm'i, et kuninga poolt suurele ettevõttele abi paluda. Lahkelt kütis Karl XI. Fischeri nõuu hääks ja määras riigikassast summad trükituludeks. Hakati siis kohe tööle: Väitis õp. Glück, Eestis Adrian Virginius, kuni — nagu ülemal nägime — Wastne Testament 1686 ilmus. (Väti Uus Testament tuli 1685 välja, terve piibel 1689). Selle päälle kutsus Fischer ka Eestimaa õpetajaid üles. Kuid aeg kadus asjata kirjawahetamistega, kuni viimaks ainetliku käsu päälle paremad Eesti keele tundjad augustikuul 1686 Lindenhoft mõisa (Fischeri omandus) Wolmari ligidale esimesele piiblikonferenziile kogusid. Koos oliwad järgmised 12 õpetajat:

1. Johann Bender Wäike-Maarjast.
2. Reiner Brocmann II. Vaiuselt.
3. Johann Embken Wigalaast.
4. Bernhard Freier Pärnuast.
5. Johann Forselius Kolga-Jaanist.
6. Stephan Knieper Jõhwist.
7. Ernst Rüdiger Kihelkonnaast (Saarem.)
8. Abraham Winkler Raplast.
9. Adrian Virginius Puhjast.
10. Johann Bulpius Karjalt (Saaremaalt).

Pääle selle kaks üliõpilast:

11. Magnus de Moulin ja
12. Bengt Johann Forselius (II.)

Konferenz kestis kuus nädalit. Tööd aga ei saanud sää'l midagi tehtud, nii et kõik asjata koju sõitisid. Mis põhjusel nii lahkku mindi, on teadmata, arwata on aga, et see, nagu järgmiselgi konferenzil, kirjawiisi üle töusnud waieluste pärast sündis.

2. Kindla tahtmisega Fischer ei heitnud aga meest, waid kutsus januari-kuus 1687 II. konfe-

réngi Billist were kirikumõisa kokku, millel nii-
samuti 12 liiget oli, pea kõik wanad. Ara jäänud
oliwad Embken, Winkler ja de Moulin, nende ase-
mele astunud uued osavõtjad:

Jeremias Rublaach Färwa Madiselt,
Reinhold Riesenkaampff Kullamaalt ja
Johann Hornung, stud. theol.

Koosolek festis neli nädalit, mil järgmise kahe
punkti üle kõige enam waieldi: 1. Kas peab algus-
kirja järele ehk Saksaelise Lutheri tõlke järele ümber
pandama? ja 2. Kas peab Forselius-Hornungi
parandatud kirjawitis wõi endine Stahli oma, Gesti
piiblis walitsema? (v. eespool § 17). Mis was-
tust esimeje küsimuse päälle häälte enamus andis,
ei ole teada. Teine küsimus aga kosteti suurema
hulga poolt sellega, et Adrian Virginiuse ja mõne
teise hooleks jäeti, küt Testamenti Stahli kirja-
viisi järele ümber panna (Tallinna keelde). Ühen-
datud jõuul oli töö peagi walmis. Kuid uus küs-
imus tõusis: kus teda trükkki panna, Tallinnas wõi
Riias? Liivimaa mehed tahtsiwad käskirja Riiga,
Eestimaa mehed aga Tallinnaasse saata. Ega lõp-
penud riid enne, kui käskiri koguni kaotsi läks. Alles
kaua päälle selle tuli ta Tallinna konsistoriumis
ilmfile: Tallinna mehed oliwad ta tuli õhinas sala-
mahti tasku pistnud.

3. Nii oli ka teinegi konferenz ilma loodetawa
tagajärjeta jäänud. Alles 1694, kui loota oli, et
äritatud meeled waikinud oliwad, kutsus Fischer
weel kord keeletundjad õpetajad ja Tartu professio-
rid III. konferenzile (vist Tartusse). Mis siin
tehti, mille üle siin waieldi, sellest ei ole meile
mälestust maha jäänud. Ainult nii palju on selge,
et ka sellestgi koosolekust midagi wälja ei tulnud:
wanemate õpetajate ühku, kes noorte käest parandatud
kirjawisi õppida ei tahtnud, ja kadedus Liivi-
ja Eestimaa wahel, oliwad kõik Fischeri tüdimata

püüded tühjaks teinud. Murtud lootusega pani ta 1699 oma ameti maha. Sellega suitus ka tükiks ajaks piibli tölke töö.

§ 16. Lõpusõna Stahli perioode juurde.

1. Piltu mööda läinud ajajärgu päälle tagasi heites, peame tunnistama, et see tödesti Eesti kirjanduse kaunis koidu-aeg oli. Küll ei ole siin veel rahwuslike algupäralist kirjandust loodud, aga kui meie tähele paneme, et need waimustatud wõttlejad, kes siin üles astusivad, kõik algusest päälle uuesti sünnitama pidivad, et neil lõpmata takistustega wõidelda oli, et nad koledate katkude ja sagedate sõdade hirmutusi ja hävitusi kandes rahutööd pidivad tegema, Eesti kirjandusele põhja püüdsivad panna, siis ei wõi meie oma imestust tagasi hoida, waid peame hüüdma: Tõdesti, see aeg oli üks kõige ilusamatest järkudest meie waimuelu edenemises!

2. Nii hästi theoretikalistest, kui ka praktikalistest küljest on keele edenemise kallal tulisti tööd tehtud. 3 grammaticat (kui Hornungi oma 1693 aastast maha arvame, mis õiguse pärast järgmiste ajajärgu päralt on), 2 Tallinna ja 1 Tartu keeltes; 14 waimuliku sisuga kirja: 9 Tallinna, 5 Tartu keeli; 6 ilmaliku sisuga tööd: 5 Tallinna, 1 Tartu keeli, on üleüldse selle lühikese aja sees 1630—1695 ilmunud. Neist on veel 1 töö (Stahli Käfsiraamat) 4 korda ja 1 töö (Tartu Lauluraamat) 2 korda trükitud. Illeüldine trükitööde arv on 23, ehk uued trükid ühes arvatud, 27.

3. Tähtsamad kirjanikud olivad: Stahl, Rossinius, Johann Gutslaff, Heinrich Göseken I. ja Adrian Virginius. Kirjanduslike tegewuse keskpäik oli alguses (umbes suure katkuni 1657) Tallinn (Stahl, Salemann, Broemann j. t.), pärast aga kallub ta enam, iseäranis Virginiuste läbi, Lõuna Tartumaa

poole, nimelt Puhjasse. Siin elas Adrian Virginius, kes oma Wastse Testamendi tõlke läbi kõikitide meelest kirjanduses esimese astme päale oli tõusnud. — Lühidalt: Stahli ajajärv on auuga oma kohut tätnud: kirjanduse liikumise elule üratanud ja rahwale kõige tarvilisemad raamatud kätte muretsenud. Töö edasi ajamine jäi järeltulewate põlwede hooleks.

Visame siia kohta lõpuks veel ühe näituse parandatud Stahli käfsiraamatu III. trükit, mis aastal 1693 ilmus, sellega just kõne all olewa ajajärgu lõpul. Ta pakub selleläbi meile otsekui lõpuotsust eelminewa kirjakeele edenemise üle.

„*N e h d p ö h a t E v a n g e l i u m m i t n i n g E p i s t l i t.* Mark. 8, 1—6. *SEl Ajal* kus paljo rahwas sähil olli, nink neile ep olli üchtekit Söhmit, kütus Jesus omma Jüngrit hennese jure, nink pajatis nende wasto: Minna hallestan hend se rahiva pähli, seft nemmat ommat nühd kolme Pähvat minno jures jähnut, nink neile ep olle üchtekit süha, nink kus minna nemmat lassixin söhmata hennesest erraminna, sahxit nemmat Te pähle nelgga surrema. Jüngrit kostit temmal: Keust wottame meye Leibat sihn Körbes; eth meye nemmad söhtame? Nink temma küssis nemmat: Mitt ommat teile leibat? Nemmat pajatasit: seitze. Nink temma keskis sel Rahwal, eth nemmat hend Mah pähle istutasit (!); Nink temma wottis nehd seitze Leibat, nink tennas, nink murdis nemat, nink andis omma Jüngrille, eth nemmat nehdsammamat nende ette pannit.“

Sellele proovile ei ole mingit seletust waja juurde lisada. Üksainus wördlew pilk näitab, et siin täiesti muutmata Stahli keel walitseb. Seda suurem näitab samm olewat, mida meie kirjakeel pea selsamal ajal ilmunud Hornungi kirjades edasi astus.

Ülewaatlik tabel
Eesti kirjanduse ajaloo juurde
(chronologia).

I. perioode: katoliku aeg.

x—1517.

500 ümber. Theodorichi Suure kiri Gestlaastele.
1220 ü. Läti Hindrik: Sakslaste ja riistiusu tulek.

1225. Modena Wilhelm.

1517. Johannes Kievel: Rooma katolismus, esimene Eesti raamat.

II. perioode: Reiskaeg.

1517—1840.

1. ajajärv: 1517—1630.

1525 ü. Uuspuhastamine Eestis.

1553 Franz v. Witten: Lutheri wäikene katolismus.

1558 Esimene trükikoda Riias.

1591 Weltheruse „libelli“ (raamatukesed).

1600 Georg Mülleri jutluseid. — Stahli sündimine.

1622 Wilhelm Buccius: Institutiones Esthonicae.

2. ajajärv: 1630—1695.

Tallinna keele kirjandus.	Tartu keele kirjandus.
1630 18. aug. Gustav Adolph: Tartu ülikooli asutamine.	
1630 Stahl: Kurze vnd einfältige Fragen.	
1632 Stahl: Hand- vnd Haußbuch I. jagu.	1632 Rossinius: Catechismus ja Evangelia vnd Episteln.
1635 ü. Blankenhagen: jutluse raamat.	
1637 Stahl: Anführung zu der Chistn. Sprache. Hand- vnd Haußbuch II. jagu.	
1637 Glückwünschung Hans v. Höveln.	
1638 Hand- vnd Haußbuch III. ja IV. jagu.	
1638 Nuptiis D-ni H. Gösekenii.	
1641 Stahl: Lahren-Spiegel I. jagu.	
	1642 Wõhandu tuli.

Tallinna keele kirjandus.

1641—1644 Zheringi piibli tõlfe püüded.

1645 Tallinna sinodi piibli tõlfe kom-misjon.

1647 Broemann †.

1649 Stahl: Laien-Spiegel II. jagu.

1651 Salemann: Hochzeitfreude.

1655 Salemann: Ehliche Gebete.

1656 Parandatud Hand- vnd Hauß- buch (Göseken, Salemann, Giläus, Broemann).

1657 Suur katt. Stahl †. Zhering †. Barenius †. Joh. Gutslaff †.

1660 Heinrich Göseken I.: Manuductio adliuquam Oesthonicam. — Göse- ken paneb piibelt ümber. — Hor- nung sündinud.

1662 Blume: Matthaeus Judex: Cor- pus doctrinae.

1673 Esmene „Ratekissnusse öppetuse selletus“.

1673 Parandatud Hand- vnd Hauß- buch II trükk.

1681 Fischer Stockholmis ja hakkab piibli tõlfe hääks töötama.

1684 Heinrich Göseken I. †.

1685 Forselius I. — Böeler: Der Ein- fältigen Ehsten abergläubische Ge- bräuche.

1686 Giläus †.

1686 Lindenhofti piibli-konferenz.

1687 Pilstwere piibli-konferenz.

1687 Forselius II.: ABC raamat.

Knieper †, piibli tõlk. Hornung paneb Puhjas Nut Testamenti ümber.

Tartu keele kirjandus.

1644 Joh. Gutslaff: Kurher Bericht vnd Unterricht von Wöhhando.

1645 Rossinius †.

1648 Joh. Gutslaff: Obser- vationes grammaticae.

1656 Joh. Gutslaff paneb piibelt ümber.

1662 Salemann †. Bagge †.

1683 Andreas Virginius pa- ned Wana Testamenti ümber.

1684 Andr. Virg., Schüz, Moller: Suur katekis- mus.

1685 Andr. Virg., Schüz, Moller: Pauluraamat.

1686 Adrian Virginius: Wastne Testament.

Tallinna keele kirjandus.	Tartu keele kirjandus.
1690 Heidrich: Lutheri katekismuse seletus.	1691 Andr. Virg.: Pauluraamat, parandatud, II. trüff.
1693 Parandatud Hand- vnd Hauß- buch III. trüff. — Hornung: Grammatica ehstonica.	
1694 III. (Tartu ?) piibli-konferenz.	
1694 Hornung: „Väste öppetus“.	
3. ajajärg.	
1695 Hornung: Roddo ning Kirgo-Ramat.	
1699 Fischer astub ametist ära.	
1701 Hornungi Roddo ning Kirgo-Ramatu II. trüff.	
1702—1707 Bergius: Uue Testamendi tõlke konisjon.	
1703 Hornung: Stahli ühendatud „Ma kele Roddo ning Kirgo-Ramat“ (I. trüff, ehk algusest luge da 6.)	
1705 Heinrich Göseken II. †. Piibli tõlk.	
1715 Heinrich Gutslaff: Uus Testament. Hornung †.	1706 Adrian Virginius †.

27252.23.8

Eesti kirjanduse ajalugu.
Widener Library

003666836

3 2044 089 109 946

